

1.

LINGVISTIČKA PRAGMATIKA: PRIKAZ DISCIPLINE, TEMELJNI POJMOVI, JEZGRENA PRAGMATIČKA PODRUČJA

Pragmatika je nužna ako želimo potpunije, dublje i jasnije razumjeti čovjekovo jezično ponašanje. (Mey 2001: 12)¹

Na pitanje što je to pragmatika nije moguće odgovoriti jedinstvenom općeprihvaćenom definicijom.² Razlog tomu prije svega leži u činjenici da se ova mlada lingvistička disciplina u posljednjih pola stoljeća usporedno razvija u okviru različitih tradicija i škola, koje se zasnivaju na drukčijim viđenjima predmeta, opsega i dosega, metodologije i ciljeva pragmatičkih istraživanja.

U suvremenim lingvističkim pojmovnicima, priručnicima i udžbenicima pragmatika se obično određuje kao lingvistička disciplina posvećena proučavanju upotrebe jezika u međuljudskoj komunikaciji, jezičnoga djelovanja kao vida (među)ljudske (inter)akcije i/ili kontekstualno uvjetovanoga jezičnoga značenja. Iako ovakve opće definicije okvirno određuju područje bavljenja pragmatičkih istraživanja, tumačenja ključnih pojmova na kojima se one zasnivaju uvelike variraju među pojedinim pragmatičkim školama. Osim neujednačenoga poimanja opsega područja bavljenja pragmatike, poseban izazov pri određivanju njezine definicije predstavlja njezino razgraničavanje u odnosu na druge lingvističke discipline (prvenstveno semantiku, ali i gramatiku, sociolingvistiku, analizu diskursa i dr.). O ovim problemima vođene su, te se i danas vode, brojne rasprave (v. npr. Levinson 1983 i Ariel 2010), a ponuđena su različita rješenja, koja se ugrubo mogu razdijeliti u dvije krajnosti. S jedne strane, radi postizanja preciznoga opisa područja kojim se bavi pragmatika te izbjegavanja preklapanja s drugim lingvističkim disciplinama, prednost se daje užim definicijama pragmatike koje obično uključuju popis njezinih jezgrenih područja bavljenja, kao što je to slučaj u ovome primjeru:

Pragmatika je sustavno proučavanje značenja uvjetovanoga ili zasnovanoga na jezičnoj upotrebi. Središnje teme pragmatičkih istraživanja uključuju implikaturu, presupoziciju, govorne činove i deiksu.³ (Huang 2006: 2)

¹ Sve citate koji su izvorno na engleskome jeziku na hrvatski su jezik prevele autorice knjige.

² O uzrocima, posljedicama i potencijalnim rješenjima ovoga problema bave se brojne metapragmatičke studije (v. npr. Givón 1989, Levinson 1983, Mey 2001, Bublitz i Norrick 2011).

³ Definicije i prikaz jezgrenih pragmatičkih područja navedenih u ovoj definiciji v. u Poglavlju 1.3.

S druge strane, takvo se usko određivanje okvira (a time i ograničavanje područja bavljenja) pragmatike smatra više štetnim nego korisnim u vremenu kada njezin status autonomne lingvističke discipline više nitko ne dovodi u pitanje:

Zašto su nam uopće potrebne strogo postavljene granice kada se pragmatika kontinuirano razvija i kada bi takve granice neprestano trebalo pomicati? (Mey 2001: 6)

Unatoč različitim tendencijama u teorijskome promišljanju i definiranju ove discipline, predstavnici užega i širega pristupa pragmatici uglavnom dijele mišljenje o tome koja tematska područja čine njezinu jezgru. O tome primjerice svjedoče udžbenici i monografije o pragmatici, koji, neovisno o tome jesu li njihovi autori skloni užemu ili širemu poimanju discipline, obuhvaćaju poglavlja o jezgrenim pragmatickim područjima koja navodi Huang (2006) u prethodno navedenoj definiciji. Razlike među njima uočljive su pak na planu ne/zastupljenosti drugih područja pragmatickih istraživanja, kao i teorijskih pristupa i istraživačkih metoda koje primjenjuju.

*

S obzirom na to da pragmatika doista jest disciplina koja se kontinuiranim razvojem neprestano mijenja (čime se ujedno mijenja i razumijevanje opsega njezina područja bavljenja i istraživačkih dometa), u ovome poglavlju nastojat ćemo prikazati njezina temeljna obilježja i ciljeve uzevši u obzir različite pragmaticke perspektive i tradicije. Ova cjelina knjige sastoji se od triju poglavlja. Prvo poglavlje posvećeno je prikazu glavnih razlika između užega (angloameričkoga) i širega (europskoga ili kontinentalnoga) pristupa pragmatici. Drugo poglavlje sadržava prikaz temeljnih pragmatickih pojmova i osnovnih jedinica pragmaticke analize, dok je treće poglavlje posvećeno predstavljanju jezgrenih pragmatickih područja: referencijalnost i deiksa, implicitna značenja (implikatura i presupozicija), govorni činovi, konverzacijska analiza i uljudnost.

1.1. Uži i širi pristup pragmatici

Sedamdesetih godina prošloga stoljeća pragmatika se počinje razvijati kao zasebna, samostalna lingvistička disciplina⁴ usmjerena na proučavanje jezika u upotrebi. Budući da su prije toga lingvistička istraživanja dominantno bila usmjerena na proučavanje jezika kao apstraktnoga homogenoga sustava, pragmaticka pitanja dugo su bila zanemarivana te su – Bar Hillelovim (1971) riječima – najčešće završavala u „pragmatickome košu za smeće”. Sredinom 20. stoljeća nastupa pragmaticki obrat prvo u filozofiji jezika, a ubrzo nakon toga i u lingvistici, stoga

⁴ Kratki pregled njezina povijesnoga razvoja v. u Cjelini 2.

lingvisti postupno počinju posezati za prethodno zanemarivanim pragmatičkim temama. Pojam *pragmatički obrat* podrazumijeva promicanje pragmatičkoga pristupa jeziku, odnosno „nadilaženje tumačenja jezika kao autonomnoga apstraktnoga sustava te uzimanje u obzir [pri njegovoj analizi] izvanjezičnih fenomena i uvjeta koji proizlaze iz konteksta konkretne situacije u kojoj se ostvaruje jezična upotreba” (Bublitz i Norrick 2011: 4). Dakle, općeprihvaćena je teza da temeljno polazište pragmatike kao lingvističke discipline predstavlja pragmatički pristup jeziku. Međutim, kada je riječ o definiranju njezina područja bavljenja te o njezinu statusu u sklopu znanosti o jeziku, nailazimo na različite (uže i šire) pristupe pragmatiki.

1.1.1. Angloamerički vs. europski pristup pragmatiki

Od samih početaka razvoja pragmatike utvrđena su dva, po mnogočemu različita, pristupa jeziku u upotrebi – angloamerički i europski (kontinentalni) (usp. npr. Jucker 2012). U sklopu angloameričke tradicije područje bavljenja pragmatike od samih je početaka mnogo uže definirano nego u sklopu europske tradicije. Promatrano iz perspektive užega pristupa pragmatiki, ona se primarno bavi značenjem koje govornik intencionalno priopćava recipijentu te sredstvima i strategijama njegova prijenosa (Marmaridou 2011: 78). Drugim riječima, pragmatika se u užemu smislu bavi uvjetovanošću smisla iskaza kontekstom u kojemu se odvija komunikacijski čin (Bublitz i Norrick 2011: 3). Utoliko njezina jezgrena područja bavljenja predstavljaju deiksa i referencijalnost, implikatura, presupozicija i govorni činovi – fenomeni koje povezuje zajedničko obilježje kodiranja informacija iz izvanjezične stvarnosti u pojedine jezične elemente iskaza, odnosno u iskaz u cjelini.

Nadalje, u sklopu angloameričkoga pristupa pragmatiki se pridaje status jedne od temeljnih lingvističkih disciplina, odnosno komponenti teorije jezika zajedno s fonologijom, morfologijom, sintaksom i semantikom. Takav status podrazumijeva jasnu razgraničenost pragmatike od ostalih navedenih disciplina, što zahtijeva precizno definiranje područja njezina bavljenja te utvrđivanje njezinih istraživačkih metoda (usp. Mey 2001: 6–8). Upravo iz toga razloga predstavnici užega pristupa pragmatiki skloni su definicijama discipline koje se zasnivaju na popisu jezgrenih pragmatičkih područja. Tumačenje pragmatike kao jedne od temeljnih lingvističkih disciplina podrazumijeva njezinu nadređenost granama primijenjene lingvistike.

U sklopu europske tradicije pragmatiki se pripisuje mnogo šire područje bavljenja nego u angloameričkoj pragmatičkoj tradiciji. Pragmatika promatrana u širem smislu usmjerena je na proučavanje svih aspekata jezičnoga ponašanja, bez ikakvih unaprijed zadanih ograničenja – od obrazaca jezičnoga djelovanja, jezičnih funkcija, inferencija, komunikacijskih principa, okvira znanja, stavova i uvjerenja sudionika

komunikacijskoga čina do načela organizacije diskursa (usp. Bublitz i Norrick 2011). Dakle, za razliku od angloameričkoga pristupa – koji strogo definira predmete bavljenja pragmatike kao jedne od temeljnih lingvističkih disciplina – u sklopu europskoga pristupa pragmatika se određuje znatno šire i „labavije”. Prije svega, u europskoj tradiciji pragmatiki se ne pridaje status zasebne lingvističke discipline, već se određuje kao specifična *perspektiva* proučavanja jezika – nov i svjež način pristupanja jeziku, koji je okrenut proučavanju njegove upotrebe (Levinson 1983: 33). Drugim riječima, pragmatika u okviru europske tradicije ne predstavlja disciplinu s unaprijed zadanim predmetima znanstvenoga interesa, već oni proizlaze iz specifične perspektive pristupanja jeziku u upotrebi. Utoliko, pragmatika nije jasno razgraničena od drugih lingvističkih disciplina, kao ni od drugih humanističkih i društvenih znanosti, u čemu predstavnici angloameričke pragmatičke tradicije nalaze najveći nedostatak europskoga pristupa pragmatiki. S druge strane, predstavnici europske pragmatičke tradicije angloameričkome pristupu pragmatiki zamjeraju zanemarivanje širega društvenoga konteksta verbalne komunikacije (usp. Jucker 2008: 501–503).

Svođenje pragmatike isključivo na jezične pojavnosti nije prihvatljivo onima koji žele proučavati jezičnu upotrebu u cijelosti [...]. Takozvani izvanjezični faktori mogu se isključiti iz pragmatičkih istraživanja jedino pod cijenu zanemarivanja instancije korisnika jezika. Istinsko pragmatičko razmatranje jezične upotrebe trebalo bi uključivati sudionike komunikacijskoga čina i društveni kontekst njegove realizacije. (Mey 2001: 6)

1.1.2. Mikropragmatički vs. makropragmatički pristup

Pragmatička istraživanja fenomena koji pripadaju jezgrenim pragmatičkim područjima nekada se kategoriziraju kao *mikropragmatička* jer su primarno usmjerena na proučavanje pragmatičkih fenomena na razini iskaza (Cap 2011: 54).⁵ Pojam *makropragmatika* odnosi se pak na pragmatiku jedinica jezične upotrebe viših razina, koja je usmjerena na proučavanje raznih aspekata međuljudske interakcije (Mey 1998: 728). Pritom valja istaknuti da mikropragmatika i makropragmatika ne predstavljaju jasno razgraničene i odijeljene pragmatičke pristupe, već je riječ o komplementarnim aspektima pragmatike koji se međusobno „prizivaju” (Cap 2011: 54).⁶

⁵ Iskaz se u najkraćim crtama definira kao rečenica „uronjena” u kontekst u kojemu se ostvaruje. Više o temeljnim jedinicama pragmatičke analize v. u Poglavlju 1.2.

⁶ Ovi pojmovi ponekad se koriste u svrhu razgraničavanja jezgrenih pragmatičkih područja od ostalih područja koja im se pridružuju u sklopu širega pristupa pragmatiki (npr. Mey 2001).

Shodno Capu (ibid.), kontekst predstavlja ključan koncept za razgraničavanje mikropragmatike i makropragmatike: dok se u okviru mikropragmatičkih analiza kontekst poima kao *statičan* zbir lingvistički relevantnih fizičkih, društvenih i interakcijskih aspekata situacije u kojoj je upotrijebljen iskaz, kontekst u okviru makropragmatičkih analiza poima se kao *dinamičan* koncept, u čijemu uspostavljanju aktivno sudjeluju sudionici komunikacijskoga čina. Dakako, na pitanje što točno predstavlja pragmatički relevantne okolnosti odvijanja komunikacijskoga čina ne postoji jednoznačan odgovor jer on uvelike ovisi o pristupu, ciljevima i predmetu pojedinih istraživanja.

1.1.3. Pragmalingvistički vs. sociopragmatički pristup

Pojmovi *pragmalingvistika* i *sociopragmatika* (*socijalna pragmatika*) nastali su nezavisno jedan od drugoga, a njihove definicije variraju u okviru različitih pragmatičkih teorija. Tumačenje pragmalingvistike i sociopragmatike kao pragmatičkih pristupa suprotnoga predznaka uvode Thomas (1981, 1983) i Leech (1983). Takva „podvojenost” pragmatike, shodno autorima, rezultat je dihotomnoga pristupanja jeziku u upotrebi – s jedne strane kao komunikacijskomu sustavu, a s druge strane kao domeni djelovanja koja odražava i/ili konstituira društvene odnose u određenoj kulturnoj zajednici (Marmaridou 2011: 86).

Shodno Leechu (1983) pragmalingvistika predstavlja lingvističku „stranu” pragmatike, a sociopragmatika društvu. Pragmalingvistika se primarno bavi jezičnim sredstvima i načinima de/kodiranja poruke koja se prenosi iskazom. Zbog svoje usmjerenosti na odnos između jezičnih formi i smisla iskaza, pragmalingvistika je bliska gramatici pojedinih jezika (usp. Timpe Laughlin, Wain i Schmidgall 2015). Sociopragmatika se, s druge strane, primarno bavi načelima i konvencijama situacijski, kulturno i društveno prihvatljive jezične upotrebe (ibid.) te je stoga bliska granama lingvistike usmjerenim na proučavanje odnosa jezika, kulture i društva (npr. sociolingvistici i lingvističkoj antropologiji). Ipak, unatoč navedenim razlikama, valja istaknuti da pragmalingvistika i sociopragmatika prvenstveno predstavljaju različite tendencije u suvremenoj pragmatiki, koje niti su jasno razgraničene niti su međusobno isključive, već predstavljaju „krajnje točke istoga kontinuuma” (Marmaridou 2011: 77).

1.2. Temeljni pragmatički pojmovi

Ovo poglavlje obuhvaća prikaz: (1) glavnih obilježja komunikacijskoga procesa te komunikacijskoga principa na kojemu se zasniva jezična upotreba; (2) temeljnih

jedinica pragmatičke analize i (3) kontekstualnih čimbenika koji se uzimaju u obzir uslijed pragmatičke analize.

1.2.1. Jezična upotreba kao komunikacijski proces

Komunikacija je složen proces, koji se u okviru različitih teorijskih modela tumači i reprezentira na različite načine.⁷ Neovisno o njihovim specifičnostima, komunikacijski modeli uključuju sljedeće zajedničke elemente: sudionike komunikacijskoga čina, poruku, kodiranje i dekodiranje poruke te komunikacijski kanal. U narednome odlomku slijedi njihov kratak prikaz prema Jonesu (2012).

Sudionici komunikacijskoga čina pošiljatelj su i primatelj poruke, koja može uključivati verbalni i/ili neverbalni sadržaj. S obzirom na to da se pragmatika bavi jezikom u upotrebi, pragmatička analiza uzima u obzir sve ključne elemente komunikacijskoga procesa. Svaki čin verbalne komunikacije uključuje dva ili više sudionika koji su u ulozi govornika i/ili slušatelja. Dok se u nekim slučajevima te uloge međusobno izmjenjuju (razgovor), u drugima su više ili manje fiksno zadane (npr. javni govor). Kodiranje i dekodiranje kognitivni su procesi koji sudionicima komunikacijskoga čina omogućuju odašiljanje, primanje i razumijevanje poruke. Uslijed verbalne komunikacije kodiranje podrazumijeva proces pretvaranja misli u jezični kod, dok dekodiranje podrazumijeva pretvaranje jezičnoga koda u misli. Komunikacija se može odvijati putem različitih senzornih kanala, a najčešće se ostvaruje putem vizualnoga i zvučnoga kanala. Uspješnost komunikacije može narušiti šum (fizički, uzrokovan primjerice pozadinskom bukom ili semantički, uzrokovan primjerice nerazumijevanjem neke riječi). Dok se u okviru ranijih teorija komunikacija tumačila kao linearan i jednosmjernan proces (transmisijski model), u okviru novijih pristupa ona se počinje tumačiti kao dvosmjernan proces „u kojemu sudionici izmjenjuju uloge govornika i sugovornika te generiraju značenje odašiljanjem poruka i primanjem povratne informacije u sklopu fizičkoga i psihološkoga konteksta” komunikacije (interakcijski model) (Schramm 1997; Jones 2013). Novu, još širu perspektivu donosi transakcijski model, prema kojemu:

[...] ljudi ne komuniciraju samo zato da bi razmijenili poruke – oni komuniciraju da bi izgradili odnose, ostvarili interkulture veze, stvorili sliku o sebi te s drugima oformili zajednice. Ukratko, ljudi ne komuniciraju o svojoj stvarnosti – oni komunicirajući konstruiraju stvarnost. (Jones 2013)

Razvojem i usložnjavanjem komunikacijskih modela, uzajamni odnos među sudionicima komunikacije i kontekstualni čimbenici koji je određuju zadobivaju status sastavnih elemenata komunikacijskoga procesa. Time tumačenje komunikacijskoga

⁷ Više o semantičkim i pragmatičkim modelima komunikacije v. npr. u Rigotti i Greco (2009).

procesa poprima društvenu (za pragmatiku neophodnu) dimenziju, kojoj se razvojem kognitivističkih komunikacijskih modela pridružuje i psihološka dimenzija (ibid.).

Promatrano iz pragmatičke perspektive, ljudi se služe jezikom ne bi li uspostavili/ostvarili komunikaciju s drugima. Komunikacijska namjera polazište je svih oblika jezičnoga ponašanja te središnja premisa svakoga istraživanja jezične upotrebe (Mey 2001: 68–69). Uspješna komunikacija zasniva se na kooperativnosti njezinih sudionika te na relevantnosti komunikacijskoga čina (Kecskés 2009: 109). U tome smislu razgovor se tumači kao svrhovit susret koji podrazumijeva da se njegovi sudionici ponašaju racionalno i suradljivo te da djeluju u smjeru postizanja zajedničkoga komunikacijskoga cilja (Fetzer 2011: 37). Iz navedenih razloga komunikacijska namjera te načela racionalnosti, kooperativnosti i relevantnosti predstavljaju središnje pragmatičke koncepte na kojima se zasnivaju brojne suvremene pragmatičke teorije.⁸

1.2.2. Jedinice pragmatičke analize

Budući da se pragmatika bavi jezikom u upotrebi, iskaz je temeljna jedinica pragmatičke analize. Iskaz je segment jezične upotrebe, tj. „konkretan proizvod govorenja (ili pisanja)”, koji se može sastojati od rečenice, njezina segmenta ili niza rečenica upotrijebljenih od strane govornika u određenome kontekstu (Mišković-Luković 2015: 27). Dok je rečenica uopćena, apstraktna/potencijalna jezična jedinica, iskaz je stvarna komunikativna jedinica upotrijebljena u kontekstu čina komunikacije (Silić i Pranjković 2007: 278). Iako se iskaz obično definira kao rečenica uparena s kontekstom u kojemu je upotrijebljena, odnos između iskaza i pripadajuće rečenice može biti „zamućen” (npr. ako je iskaz eliptičan) (Levison 1983: 18–19).

Značenje rečenice i značenje (smisao) iskaza nisu istovjetni pojmovi. Rečenično značenje (jednako kao i značenje riječi i sintagmi) pripada sferi jezika – ono je uopćeno i apstraktno, nezavisno od konteksta jezične upotrebe te pretpostavlja različite mogućnosti realizacije (ibid.). Smisao iskaza, koji se još naziva i govornikovim ili kontekstualnim značenjem, odnosi se na one aspekte značenja koje govornik nastoji prenijeti slušatelju/sugovorniku u određenome kontekstu (Mišković-Luković 2015: 27). Dakle, smisao iskaza uvjetovan je govornikovom komunikacijskom namjerom da slušatelju prenese određeni sadržaj, koja se ostvaruje ako je slušatelj uspješan u njezinu prepoznavanju (Haugh i Jszczolt 2012: 96). Iskazi posredstvom kojih govornik nastoji izvršiti neku radnju (djelovati na

⁸ O svim navedenim pojmovima v. više u nastavku poglavlja.

izvanjezičnu stvarnost, odnosno na postupke, stavove i osjećaje slušatelja) nazivaju se govornim (performativnim) činovima.⁹

Dok je rečenično značenje predmet semantičke analize, smisao iskaza predmet je pragmatičke analize. Rečenično značenje (doslovno značenje iskaza) i smisao iskaza mogu uvelike odudarati, no u nekim slučajevima mogu biti i potpuno podudarni (Levinson 1983: 19).¹⁰ Uzmimo kao primjer iskaz *Vrijeme je prekrasno*. U slučaju da govornik svojim iskazom namjerava iznijeti tvrdnju da je vrijeme prekrasno, značenje rečenice (doslovno značenje iskaza) podudarno je sa smislom iskaza. Međutim, ako je govornikova komunikacijska namjera slušatelju prenijeti ironičan komentar o ružnome vremenu, smisao iskaza odudara od rečeničnoga značenja.¹¹

Uz rečenično značenje i smisao iskaza usko je povezan i logički pojam *propozicija*, koji se odnosi na značenje deklarativne rečenice kojom se izražava neka tvrdnja o stanju stvari, a koja se može ocijeniti kao istinita ili neistinita (Mišković-Luković 2015: 27). Propozicija sama po sebi nije jezični izraz, a može biti iskazana različitim jezičnim sredstvima. Različitim rečenicama na istome ili različitome jeziku mogu se iskazati iste propozicije (Primjer 1a), dok se istom rečenicom mogu iskazati različite propozicije (Primjer 1b). Ne iskazuju se svim rečenicama propozicije (Primjeru 1c), ali zato se sve propozicije mogu iskazati rečenicom (Tantray 2016: 20–21).

Primjer 1

(a) Kiši. / Pada kiša. / It's raining.

(b) On šeta. [moguće propozicije: osoba X šeta; osoba Y šeta itd.]

(c) Koliko je sati? [upitnom rečenicom ne iznosi se propozicija]

Iskazi su izgrađeni od manjih strukturnih jedinica, koje također predstavljaju predmet pragmatičke analize. Riječ je o sastavnicama iskaza čija je upotreba kontekstualno uvjetovana te koje povezuju iskaz sa situacijom u kojoj se odvija komunikacija (Jucker 2018: 8–9). Među pragmatičke mikrojedinice ubrajaju se primjerice deiktički izrazi, modalni izrazi, performativni glagoli i dr. U ovu kategoriju uvrštavaju se i neverbalna sredstva poput pauza, uzdaha, tona glasa, gesta, mimike, posture tijela i sl. (ibid.). Budući da se iskazi ostvaruju u kontekstu govornoga događaja, pragmatička analiza može biti usmjerena na veće strukturne jedinice poput sekvencija razgovora ili cjelovitoga diskursa, koji se u neutralnome smislu definira kao *strukturirani slijed iskaza* (ibid. 10).

⁹ V. Poglavlje 1.3.3. posvećeno govornim činovima.

¹⁰ Slučajevi kada je značenje rečenice jednako smislu iskaza predstavljaju poteškoću pri razgraničavanju semantičke i pragmatičke analize.

¹¹ O mehanizmima de/kodiranja implicitnih značenja u iskazu v. Poglavlje 1.3.2.

1.2.3. Ko(n)tekst

Budući da se pragmatika bavi načinima i sredstvima jezične upotrebe (koja se ostvaruje u autentičnim komunikacijskim situacijama) te kontekstualno uvjetovanim značenjem, kontekst predstavlja jedan od ključnih elemenata pragmatičke analize (Bublitz i Norrick 2011: 1; Fetzer 2011: 24). U okviru različitih teorijskih pristupa kontekst se definira na različite načine. Dok se u nekim teorijama tumači kao statičan koncept, u drugima se konceptualizira kao dinamičan konstrukt koji se uspostavlja uslijed interakcije. Shodno tome, kontekstu se može pristupiti kao vanjskome faktoru koji utječe na iskaz ili kao njegovoj (unutrašnjoj) sastavnici (Fetzer 2011: 34–35). U svakome slučaju, pragmatička analiza ne uzima u obzir sve elemente konteksta u kojemu se ostvaruje komunikacijski čin, već uključuje one elemente koji su relevantni za produkciju i interpretaciju iskaza (Levinson 1983: 22; Van Dijk 1976). Kontekstualne informacije relevantne za pragmatičku analizu varirat će ovisno o predmetu istraživanja, no općenito se može kazati da pragmatička analiza od istraživača zahtijeva da uzme u obzir društveni i psihološki svijet u kojemu se odvija komunikacijski čin (Ochs 1979; Levinson 1983).

Kontekst je višeslojan konstrukt koji uključuje razne vrste informacija. U tome smislu dijeli se na više podvrsta: jezični kontekst ili *kotekst* (jezična okolina u kojoj se ostvaruje iskaz); društveni kontekst (fizičke okolnosti, sudionici komunikacije te društveno uvjetovani čimbenici jezične upotrebe); kognitivni kontekst („psihološki svijet” sudionika komunikacije) (Fetzer 2011: 34–36).

Jezični kontekst koji se uzima u obzir uslijed pragmatičke analize može varirati opsegom (od okolnih iskaza do cjelovitoga diskursa). U društveni kontekst ubrajaju se informacije o mjestu i vremenu u kojemu se ostvaruje komunikacijski čin te o identitetu, ulogama i društvenome statusu njegovih sudionika (ibid.). Društveni kontekst također podrazumijeva društvene vrijednosti i norme koje sudionici primjenjuju uslijed komunikacije. Njihova primjena očituje se primjerice u izboru odgovarajućega jezičnoga registra i funkcionalnoga stila s obzirom na ne/formalnost situacije, komunikacijski kanal i temu razgovora (Lyons: 1977: 574). Kognitivni kontekst podrazumijeva reprezentacije, metareprezentacije, pretpostavke i činjenično znanje pojedinih sudionika komunikacije, kao i zajedničko znanje i pretpostavke koje međusobno dijele (eng. *common ground*):

Kada razgovaraju, ljudi mnogo toga uzimaju zdravo za gotovo. Računaju na to da govore istim jezikom te da dijele znanje o kulturnim činjenicama, aktualnim događanjima i lokalnoj geografiji. Ako se poznaju, računaju na to da dijele informacije iz prethodnih razgovora i zajedničkih iskustava. Ako razgovaraju licem u lice, računaju na to da dijele znanje o situaciji u kojoj se nalaze.

Zajedničko znanje ukupnost je informacija za koje ljudi pretpostavljaju da ih dijele. (Clark 2009: 116)

O načinima i sredstvima de/kodiranja kontekstualnih informacija u iskaz/diskurs te utjecaju kontekstualnih čimbenika na komunikacijski čin bit će više riječi u narednim poglavljima posvećenim pojedinim jezgrenim područjima pragmatike.

1.3. Jezgrena područja pragmatike

Ovo poglavlje obuhvaća prikaz pojedinih jezgrenih područja pragmatike, koja se izvorno razvijaju u okviru filozofije jezika, a odnose se na različite aspekte kontekstualne uvjetovanosti smisla iskaza¹²: (1) referencijalnost i deiksa; (2) implicitna značenja (implikatura i presupozicija) te (3) govorni činovi. U nastavku slijedi prikaz temeljnih postavki (4) konverzacijske analize i (5) teorije uljudnosti – jezgrenih pragmatičkih područja koja se u temelje pragmatike „ugrađuju” naknadno, a svoje korijene povlače iz društvenih znanosti.¹³

1.3.1. Riječ – referent – ko(n)tekst

Riječi same po sebi ne upućuju ni na što – to čini govornik. (Yule 1996: 17)

Referencijalnost i deiksa pragmatički su fenomeni koji se odnose na kodiranje informacija iz izvanjezične stvarnosti u jezičnu (gramatičku i/ili leksičku) strukturu iskaza. Oba pojma odnose se na relacije koje se uspostavljaju između riječi i pojava iz izvanjezične stvarnosti. Dok se referencijalnost odnosi na relaciju između jezičnoga znaka i referenta (konkretnoga ili apstraktnoga objekta iz izvanjezične stvarnosti) na koji se govornik referira u iskazu, deiksa se odnosi na upućivanje na situacijske postavke odvijanja komunikacijskoga čina. Prvi dio ovoga poglavlja posvećen je referencijalnosti, a drugi deiksi – njihovoj definiciji, temeljnim obilježjima, funkcijama i vrstama.

¹² Smisao iskaza ili govornikovo značenje sastoji se od onoga što govornik eksplicitno iskazuje (semantički dio iskaza) i onoga što govornik implicira (pragmatički dio iskaza) (Mišković-Luković 2015: 27, 35).

¹³ Više o njihovu povijesnome razvoju v. u Cjelini 2.

1.3.1.1. Referencijalnost

Referencijalnost¹⁴ je svojstvo jezičnih znakova koje govorniku omogućava da se uslijed jezične upotrebe referira na realne pojave iz izvanjezične stvarnosti. Jezične jedinice koje se u iskazu mogu referencijalno upotrijebiti, odnosno kojima govornik može upućivati na konkretan referent iz izvanjezične stvarnosti, vlastita su imena, opće imenice i neke imeničke zamjenice (Yule 1996: 17). Tako se u Primjeru 2a govornik u svojem iskazu upotrebom vlastita imena referira na konkretnu osobu i na konkretan grad. U Primjeru 2b na osobu se referira općom imenicom, a u primjeru 2c imeničkom zamjenicom.

Primjer 2

- (a) David Bowie rođen je u Londonu.
- (b) Pjevač [David Bowie] je rođen u Londonu.
- (c) On [David Bowie] je rođen u Londonu.

Dakle, referencijalnost je svojstvo imenskoga izraza „[...] da može izdvojiti neki realan predmet (konkretan ili apstraktan, elementaran ili složen) iz klase kojoj pripada i od ostalog dela stvarnosti” (Piper et al., 2005: 915).¹⁵ Referencijalna upotreba imenskih izraza u iskazu utoliko se može tumačiti kao „čin u kojemu govornik koristi [referencijalna] jezična sredstva ne bi li slušatelju omogućio da nešto identificira” (Yule 1996: 17).

Imenski izrazi u iskazu mogu biti upotrijebljeni i nereferecijalno (tzv. atributivna funkcija) – u situacijama kada govornik ne upućuje ni na jedan konkretan referent, već imenskim izrazom označava cijelu kategoriju pojmova ili njezina svojstva (Givón 1978: 293–294) (Primjer 3).

Primjer 3

Nikada nisam imao dobre zvučnike.

Obilježja referencijalnosti imenskih izraza variraju s obzirom na brojne čimbenike, kao što su primjerice konkretnost/apstraktnost referenta ili opseg zajedničkoga referentnoga skupa¹⁶. S obzirom na usmjerenost pragmatike na instancije sudionika

¹⁴ Referencijalnošću smo se detaljnije bavili u studiji Karlič (2017). U ovome poglavlju slijedi sažet prikaz njezine definicije i temeljnih obilježja u skladu s navedenom studijom.

¹⁵ Detaljniji prikaz obilježja i tipova referencijalnosti v. u Karlič (2017).

¹⁶ Pojam *zajednički referentni skup* odnosi se na jedan ili više referenata na koji se neki imenski izraz može odnositi u kontekstu iznošenja konkretnoga iskaza. Opseg referentnoga skupa uvjetovan je semantičkim svojstvima imenskoga izraza, situacijom u kojoj se odvija komunikacijski čin te zajedničkim znanjem koje dijele govornik i slušatelj. Više o ovome pojmu v. u Karlič (2017).

komunikacijskoga čina, jedan od ključnih kriterija pri kategorizaciji referencijalnih imenskih izraza predstavlja poznatost identiteta referenta govorniku (specificiranost) i slušatelju (poznatost). Poznatost referenta sudionicima komunikacijskoga čina može biti situacijska (na temelju informacija iz okoline u kojoj se odvija komunikacija) ili tekstualna (na temelju informacija iz prethodnoga ili nadolazećega diskursa).

Primjer 4

- (a) Dodaj mi **to** [šalicu].
- (b) Kupio sam novi auto. Vozim **ga** [auto] svaki dan.
- (c) Zaljubio sam se u **njega** [govornikov pas] na prvi pogled. Moj pas je neodoljiv.

U primjeru 4a referent pokazne zamjenice *to* neposredno je poznat govorniku i slušatelju iz fizičke okoline u kojoj se odvija komunikacijski čin. Ako se, primjerice, na mjestu odvijanja komunikacijskoga čina nalazi više šalica kao potencijalnih referenata, govornik treba upotrijebiti dodatna verbalna ili neverbalna sredstva kako bi slušatelju omogućio identifikaciju odgovarajućega referenta (npr. svoj će iskaz popratiti pokretom ruke usmjerene prema šalici na koju misli). U primjeru 4b govornik prvi put u diskurs uvodi referent imenice *auto*, stoga je njegov identitet slušatelju prethodno nepoznat. Kada drugi put upućuje na njega ličnom zamjenicom *on* u akuzativu, slušatelju je referent poznat iz prethodnoga diskursa (leksemi *auto* i *on* međusobno su *koreferencijalni* jer upućuju na isti referent). Riječ je, dakle, o tekstualnoj, a ne situacijskoj poznatosti referenta. Budući da je u slučaju zamjenica *on* upotrijebljena koreferencijalno s imenicom *auto* iz prethodnoga diskursa, riječ je o anafori. U primjeru 4c identitet referenta lične imeničke zamjenice *on* u akuzativu otkriva se naknadno, stoga je riječ o katafori.

Referent imenskoga izraza slušatelju može biti prethodno nepoznat ako ga govornik prvi put uvodi u diskurs (kao npr. referent imenice *auto* u iskazu *Kupio sam novi auto* u Primjeru 4b). Ako je slušatelju referent imenskoga izraza poznat, njegova poznatost može biti neposredna ili posredna. U slučaju posredne poznatosti slušatelj prepoznaje referent imenskoga izraza izvođenjem zaključaka na temelju kontekstualnih informacija, svojega općega znanja te zajedničkoga znanja koje dijeli s govornikom. Tako je u Primjeru 5 identitet referenta imenskoga izraza *rep* slušatelju posredno poznat posredstvom referenta imenskoga izraza *pas*. S obzirom na općepoznatu činjenicu da psi imaju rep, uvođenjem referenta imenice *pas* u diskurs implicitno je uveden i referent *rep*, što slušatelju omogućava njegovu (posrednu) identifikaciju.

Primjer 5

Moj pas je neodoljiv. Stalno maše **repom** [dio tijela spomenutoga psa].

Referencijalna upotreba imenskoga izraza podrazumijeva složen pragmatički proces u kojemu govornik koristi odgovarajuća jezična sredstva kojima upućuje na određeni entitet iz izvanjezične stvarnosti. Govornik pritom računa na slušateljevu suradljivost i mogućnost da interpretira iskaz u skladu s njegovom komunikacijskom namjerom. S obzirom na to da je referencijalnost svojstvo jezičnih jedinica čije se komunikacijske funkcije i prijenos ostvaruju uslijed jezične upotrebe, ona predstavlja jedno od jezgrenih pragmatičkih područja.¹⁷

1.3.1.2. Deiksa¹⁸

Deiksa je najizravniji vid odražavanja odnosa između jezika i konteksta.
(Levinson 1983: 53)

Deiksa ili „upućivanje jezikom” (Yule 1996: 9) pragmatički je pojam koji se odnosi na relaciju između jezika i okolnosti u kojima se odvija komunikacijski čin. Deiksa podrazumijeva načine i sredstva kodiranja kontekstualnih informacija u jezičnu strukturu iskaza – kako na leksičkoj tako i na gramatičkoj razini. Deiktični su oni izrazi čije se značenje uspostavlja u kontekstu iznošenja iskaza. Da bi razumijevanje deiktičnih izraza u iskazu bilo moguće, njegov recipijent treba biti upoznat s okolnostima u kojima ga je govornik iznio.

Primjer 6

- (a) Ti i ja se vidimo ovdje večeras.
- (b) **Ovdje** se analiziraju primjeri deikse.

Promotrimo iskaz naveden u Primjeru 6a. Lične zamjenice *ti* i *ja* (zajedno s glagolom *vidjeti se* u prvome licu množine) odnose se na govornika i sugovornika kojemu je upućen iskaz. Ako nije poznat identitet sudionika komunikacijskoga čina, nije moguće identificirati referente na koje se upućuje u iskazu. Osim upućivanja na sugovornika, govornik upotrebom lične zamjenice *ti* kodira i informaciju o njihovom društvenome odnosu ($\neq Vi$). Nadalje, značenje mjesnoga priloga *ovdje* te vremenskoga priloga *večeras* nije moguće utvrditi ako su lokacija i vrijeme iznošenja iskaza nepoznati. Osim na spaciotemporalnu pozicioniranost govornika i sugovornika prilikom iznošenja iskaza, deiktici mogu upućivati i na njihovu pozicioniranost u diskursu. Tako u primjeru Primjer 6b autorice ove knjige upućuju na lokaciju u diskursu (točnije na ovo poglavlje).

¹⁷ U nekim se pragmatičkim udžbenicima kao posebno tematsko područje izdvaja kategorija (ne)određenosti, koja je izravno povezana s fenomenom referencijalnosti.

¹⁸ Prikaz deikse koji slijedi prerađena je verzija pojedinih segmenata članka Bago i Karlić (2020).

Iz navedenih primjera vidljivo je da se deiktivima kodiraju različite vrste situacijski uvjetovanih postavki komunikacijskoga čina, koje Fillmore (1975) razvrstava u pet kategorija: (1) identitet sudionikā komunikacijskoga čina, (2) lokacija iznošenja iskaza, (3) vrijeme iznošenja iskaza, (4) društveni status sudionikā komunikacijskoga čina i njihov međusobni odnos te (5) njihova pozicioniranost u diskursu. U skladu s ovom klasifikacijom deiksa se dijeli na pet vrsta: personalnu, mjesnu, vremensku, socijalnu (Primjer 6a) i diskursnu (Primjer 6b).

Deiksa je jezični fenomen ukorijenjen u ljudskome tjelesnome iskustvu (Diessel 2012: 2). Prema teoriji uma jedan od glavnih preduvjeta za razvoj verbalne komunikacije čovjekova je sposobnost da se postavi u tuđu perspektivu, koja se odražava u jezičnoj upotrebi (usp. Tomasello 2006). Ta je sposobnost presudna za ovladavanje deiksom jer su deiktični izrazi „usidreni” u specifične točke komunikacijskoga čina. Sidrište ili centar „koordinatnoga sustava” deikse u prototipnim slučajevima predstavlja govornik, njegova lokacija te vrijeme iznošenja iskaza (Levinson 1983: 63–64). U nekim slučajevima deiktički centar (točka gledišta) može biti pomaknut (*deiktička projekcija*) na drugu, stvarnu ili fiktivnu osobu (Lyons 1977: 579). Dvije su vrste upotrebe deiktičnih izraza – simbolička i gestovna (Fillmore 1975: 40). Dok je za razumijevanje simbolične deikse dovoljno poznavati prostorne i vremenske odrednice iskaza (Primjer 7a), gestovna je deiksa obavezno popraćena neverbalnim signalom poput pokreta rukom, glavom ili pogledom (Primjer 7b).

Primjer 7

- (a) **Ovdje** je hladno.
- (b) Natoči mi **ovoliko** vina.

Deiktivi su izrazi s „ugrađenim kontekstnim elementima”, koji mogu biti specificirani aspektima situacijskoga i diskursnoga konteksta (Levinson 2004: 14). U slučajevima kada upućuju na referent poznat iz diskursa (Primjer 8a), njihova upotreba nije deiktička, već koreferencijalna. S druge strane, nedeiktični izrazi mogu biti u deiktičkoj upotrebi ako su modificirani/determinirani nekim deiktičnim jezičnim sredstvom (Primjer 8b). Iako imenica *jutro* sama po sebi nije deiktična, u sintagmi s pokaznom zamjenicom *ovo* poprima to svojstvo.

Primjer 8

- (a) Stigli su na Vis. **Ondje** je jako lijepo.
- (b) Vidjeli smo se **ovoga jutra**.

Personalna deiksa podrazumijeva jezično kodiranje uloga sudionikā u komunikacijskome činu, a najčešća sredstva njezina izražavanja lične su zamjenice i

njima odgovarajući glagolski oblici. Prvo lice podrazumijeva gramatikalizaciju govornikove autoreferencije, drugo lice govornikovo referiranje na jednoga ili više sugovornika kojima se obraća, a treće lice govornikovo referiranje na osobe koje ne sudjeluju izravno u govornome događaju (Levinson 1983: 68). Iako se u pragmatičkoj literaturi često navodi da je glavna funkcija personalne deikse identificiranje sudionika govornoga događaja, Diessel (2012: 8) ističe da personalni deiktici najčešće služe autoreferiranju ili isticanju govornikove uloge u iskazu.

U mnogim jezicima personalni su deiktici ujedno i markeri društvenoga statusa i odnosa među sudionicima komunikacijskoga čina. Tako se u nekim jezicima razlikuju lične zamjenice kojima govornik oslovljava svojega sugovornika s obzirom na čimbenik bliskosti/distanciranosti (obraćanje na *ti/Vi* u slavenskim jezicima).¹⁹ Njihov je izbor uvjetovan nizom čimbenika: tema razgovora, društveni kontekst, dob i spol sudionika razgovora, njihovi srodstveni odnosi, pripadnost zajedničkoj dijalektalnoj ili društvenoj grupi, politički ili pravni autoritet jednoga od sudionika razgovora te emocionalna solidarnost među sugovornicima (usp. Freidrich i Bright 1966). Osim ličnim zamjenicama, personalna i socijalna deiksa izražavaju se honorificima.

Mjesna deiksa podrazumijeva jezično kodiranje prostornih odnosa s obzirom na lokaciju sudionika govornoga događaja. Razliku između deiktičkih iskaza i onih koji to nisu Fillmore prikazuje sljedećom analogijom:

Promotrimo razliku između skulpture ljudske figure smještene usred dvorišta i njezine fotografije. Dok se skulptura može promotriti iz bilo kojega kuta, fotografija podrazumijeva specifičan kut promatranja skulpture jer je fotoaparat morao biti postavljen ispred ili pored, ispod, iznad ili na istoj razini s modelom. (Fillmore 1975: 16)

Mjesna deiksa u prototipnim situacijama podrazumijeva govornikovu perspektivu. U većini jezika svijeta gramatikalizira se distinkcija između proksimalnih odnosa (blizu govornika) i distalnih odnosa (daleko od govornika; u nekim slučajevima blizu sugovornika/slušatelja), dok se u nekima gramatikaliziraju i preciznije distinkcije (v. Levinson 1983: 62). Kada je riječ o mjesnoj deiksi, Yule (1996: 13) ističe da može biti uvjetovana prostornim i mentalnim relacijama (npr. emocionalna ili vremenska proksimalnost/distalnost). Budući da je u jezik upisan čovjekov biološki ustroj, njegovo okruženje, fizička obilježja, način kretanja i trodimenzionalno poimanje prostora, organizacija mjesne deikse antropocentrična je (Lyons 1977: 690). Za ispravnu interpretaciju mjesnih deiktika uz poznavanje konteksta u kojemu se odvija komunikacijski čin potrebna je i primjena enciklopedijskoga i jezičnoga znanja.

¹⁹ Primjere deiktika svih vrsta u hrvatskome i srpskome književnome jeziku vidi u Cjelini 5.

Jezično znanje pritom podrazumijeva poznavanje pragmatičkih pravila upotrebe mjesnih deiktika. Isto vrijedi i za ostale vrste deiktika.

Vremenska deiksa odnosi se na jezično kodiranje vremenskih presjeka ili raspona s obzirom na vrijeme iznošenja iskaza, a zasniva se na interakciji između deiktičkih koordinata i nedeiktičke konceptualizacije vremena i prostora (Levinson 1983: 73). Kao i sve druge vrste deikse, vremenska je deiksa usko povezana s ulogama sudionikā komunikacijskoga čina – pošiljatelja i primatelja iskaza. Vrijeme kodiranja i primanja poruke u neposrednoj je komunikaciji simultano. Mehanizam (de)kodiranja usložnjava se u slučajevima deiktičke nesimultanosti (ibid.), kao što je to primjerice slučaj prilikom čitanja memoara ili pisama. Psihološka baza vremenske deikse slična je onoj u mjesne deikse (Yule 1996: 14). Njihovo je zajedničko obilježje „kretanje” objekata/događaja prema govorniku ili udaljavanje od njega – u prostoru, vremenu ili na neki drugi način.

Diskursna deiksa podrazumijeva kodiranje, odnosno referiranje na određene dijelove diskursa u sklopu kojega se ostvaruje iskaz (Levinson: 1983: 64). Budući da se diskurs odvija u vremenu, referiranje na elemente diskursa uglavnom se ostvaruje pomoću vremenskih deiktika (koji su nerijetko svojim porijeklom mjesni deiktici). Prototipni centar diskursne deikse govornikova je pozicija u diskursu prilikom iznošenja iskaza. Diskursna deiksa ne podrazumijeva samo kodiranje jezičnih sastavnica nego i širega konteksta u kojemu se iskaz ostvaruje – događanja i okolnosti vidljivih/poznatih sudionicima govornoga događaja (Fillmore 1975: 70) (Primjer 9).

Primjer 9

[Govornik se obraća sugovorniku nakon zajedničkoga izlaska]:

Ovo je bilo nezaboravno.

Kao što je vidljivo iz navedenih primjera, deikticima se u iskaz kodiraju dodatne, kontekstualno uvjetovane informacije, što deiksu čini jednim od jezgrenih područja pragmatike.

1.3.2. Implicitno značenje

Ono što izgovaramo nije nužno jednako onome što mislimo, a ono što mislimo nije nužno jednako onome što izgovaramo. (Grundy 2014: 5)

Ovo poglavlje posvećeno je implicitnim značenjima koja mogu biti kodirana u iskaz. Implicitna značenja dijele se u tri kategorije: implikatura, presupozicija i semantička

(logička) implikacija (Mišković-Luković 2015: 39). Njihova obilježja, mehanizmi de/kodiranja i komunikacijske funkcije međusobno se razlikuju. Promotrimo iskaze u Primjeru 10 i njihov smisao određen implicitnim značenjem (naveden među uglatim zagradama).

Primjer 10

- (a) Lukina sestra je doktorica. [Luka ima sestru.]
- (b) Jako je zadimljeno ovdje. [Otvori prozor.]
- (c) Legao je u krevet i zaspao. [Prvo je legao u krevet i nakon toga zaspao.]
- (d) Cezar je ubijen. [Cezar je mrtav.]

U Primjeru 10a glavna govornikova komunikacijska namjera prijenos je informacije o tome kojim se poslom bavi Lukina sestra. Implicitna informacija da Luka ima sestru kodirana je u posvojni izraz *Lukina sestra* (*presupozicijski okidač*), a riječ je o pretpostavci (*presupoziciji*) za koju govornik smatra da je istinita i da se podrazumijeva, zbog čega nije u fokusu iskaza.

U iskazu 10b govornik iznosi konstataciju o tome da je prostor u kojemu se nalazi zadimljen, čime implicitno poručuje sugovorniku da otvori prozor. Riječ je, dakle, o implicitnome značenju zbog kojega se smisao iskaza razlikuje od značenja rečenice od koje se sastoji. Pritom je implicitno značenje kodirano u iskaz ovisno o značenju rečenice od koje se sastoji, kao i o kontekstu njegova iznošenja, komunikacijskoj namjeri govornika te slušateljvoj interpretaciji iskaza (usp. Kordić 1991). Ova vrsta implicitnoga značenja zove se *konverzacijska implikatura*.

Iskaz 10c sastoji se od nezavisnosložene sastavne rečenice. Osim sastavnosti, veznikom *i* u rečenici/iskazu implicitno se iznosi informacija o redoslijedu izvršavanja radnji *leći* i *zaspati*. To potvrđuje i semantička nelogičnost ove rečenice/iskaza kada se njezine sastavnice iznesu obrnutim redom (**Zaspao je i legao u krevet*). Ova vrsta implicitnoga značenja zove se *standardna implikatura*, a proizlazi iz konvencionalnoga značenja sastavnica iskaza. Za razliku od konverzacijske implikature iz Primjera 10b, interpretacija ove standardne implikature nije zavisna od konteksta jezične upotrebe.

Iz propozicije iskazane rečenicom/iskazom 10d logički proizlazi zaključak da je Cezar mrtav. Riječ je semantičkoj implikaciji, koja nije kontekstualno uvjetovana. Budući da je nositelj semantičke implikacije rečenica, a ne govornik koji je iznosi u sklopu iskaza, ova vrsta implicitnoga značenja ne ubraja se među pragmatičke, već logičke koncepte. Iz toga se razloga semantička implikacija ne ubraja među jezgrena područja pragmatike.

Iz navedenih primjera proizlazi zaključak da smisao iskaza ne mora biti (i najčešće nije) potpuno podudaran sa značenjem rečenice od koje se sastoji. U svaki od navedenih iskaza iz Primjera 10 kodirana su dodatna, implicitna značenja, koja određuju ili utječu na njihov smisao. Na pitanje kako uspijevamo uspješno komunicirati ako jedno govorimo, a drugo mislimo nastoji odgovoriti pragmatika. U nastavku slijedi prikaz temeljnih obilježja i principa prijenosa presupozicije i implikature, koje predstavljaju jezgrena područja pragmatičkih istraživanja.

1.3.2.1. Presupozicija

Promatrano iz pragmatičke perspektive,²⁰ presupozicija je informacija kodirana u iskaz koju govornik smatra istinitom i samorazumljivom. Iz toga razloga prijenos presupozicije nije u središtu govornikove komunikacijske namjere (Van der Sandt 2012: 329). Presupozicija je vrsta implicitnoga značenja kodirana u jezičnu strukturu iskaza, točnije u izraz koji vrši funkciju njezina okidača (npr. u Primjeru 10a okidač navedene presupozicije posvojni je izraz *Lukina sestra*, a u Primjeru 11 vlastito ime *Istra*).

Primjer 11

- (a) Ovoga vikenda idemo u **Istru**. [Istra postoji.]
- (b) Ovoga vikenda ne idemo u **Istru**. [Istra postoji.]

Iako proces de/kodiranja presupozicije nije kontekstualno uvjetovan (jer ova vrsta implicitnoga značenja proizlazi iz semantičkoga značenja njegova okidača), ona je „osjetljiva” na kontekstualne čimbenike (Levinson 1983: 167). Jedno od temeljnih obilježja, a ujedno i kriterija za prepoznavanje presupozicije, njezina je otpornost na negaciju, po čemu se razlikuje od ostalih vrsta implicitnih značenja. Tako u Primjeru 11 presupozicija *Istra postoji* vrijedi neovisno o tome tvrdi li govornik da će je posjetiti toga vikenda ili ne, jednako kao što bi iz negiranoga iskaza 10a (*Lukina sestra nije doktorica*) i dalje proizlazila presupozicija *Luka ima sestru*.

Različita jezična sredstva mogu biti okidači presupozicija u iskazu. S obzirom na njihovu vrstu Yule (1996) ih dijeli u šest razreda: egzistencijalne, leksičke, faktivne, nefaktivne, kontrafaktivne i strukturalne, a definira ih na sljedeći način:

Egzistencijalne presupozicije odnose se na govornikovo uvjerenje da referent na koji upućuje imenskim izrazom postoji (bilo u izvanjezičnoj stvarnosti bilo u mogućim

²⁰ Kao i ostala jezgrena područja pragmatike, presupozicija je primarno bila te i dalje jest predmetom filozofskih istraživanja.

svjetovima).²¹ Okidači ove vrste presupozicije jesu primjerice vlastita imena (Primjer 12a), općenito referencijalno upotrijebljeni imenski izrazi (Primjer 12b) te posvojni izrazi (Primjeri 10a i 12c).

Primjer 12

- (a) **Kristina** je spasila ozlijeđenu vranu. [Kristina postoji]
- (b) Kristina je spasila **ozlijeđenu vranu**. [vrana postoji]
- (c) **Kristinina vrana** ne može letjeti. [Kristina ima vranu → obje postoje]

Okidači leksičkih presupozicija leksička su sredstva čije semantičko značenje presuponira dodatno implicitno značenje. U Primjeru 13a upotrebom glagola *prestati* govornik presuponira da je radnju označenu dopunskim glagolom *pušiti* subjekt morao prethodno vršiti da bi potom mogao prestati s njezinim vršenjem. Jednako tako u Primjeru 13b govornik upotrebom priloga *opet* presuponira da subjekt ponavlja radnju koju je i prethodno izvršio. Funkciju leksičkoga okidača presupozicije mogu vršiti različite vrste riječi.

Primjer 13

- (a) Sanjin **je prestao** pušiti. [→ Sanjin je ranije pušio]
- (b) Sanjin je **opet** prestao pušiti. [→ Sanjinu nije prvi put da je prestao pušiti]

Okidači faktivnih presupozicija izrazi su faktivnoga značenja – najčešće glagoli koji impliciraju istinitost propozicije koja se iznosi u sklopu njihove dopune (npr. *znati*, *shvatiti*, *žaliti*, *primijetiti*) (Primjer 14a). S druge strane, nefaktivne presupozicije okidaju glagoli čije semantičko značenje podrazumijeva neistinitost propozicije koja se iznosi u sklopu njihove dopune (npr. *zamišljati*, *maštati*, *sanjati*, *praviti se*) (Primjer 14b). Kontrafaktivne presupozicije presuponiraju značenje suprotno činjeničnome stanju, a njihovi su okidači pogodbeni iskazi (Primjer 14c).

Primjer 14

- (a) Dino **zna** da mačka ne spava. [mačka ne spava]
- (b) Mačka **se pravi** da spava. [mačka ne spava]
- (c) Da nije hladno, sjeli bismo na terasu. [hladno je]

²¹ „Teorija mogućih svjetova zasniva se na ideji da je stvarnost – zamišljena kao zbroj onoga što je zamislivo, a ne kao zbroj onoga što fizički postoji – univerzum sastavljen od mnoštva različitih svjetova. Taj je univerzum hijerarhijski strukturiran oko jednoga elementa koji funkcionira kao središte sustava a suprotstavljen je ostalim elementima sustava (Kripke 1963). Središte sustava poznato je kao 'stvarni svijet', dok su ostali elementi sustava 'alternativni' ili 'nepostojeći' mogući svjetovi” (Ryan 2012). Teorija mogućih svjetova razvila se u drugoj polovici 20. stoljeća u okviru analitičke filozofije, a danas se primjenjuje i u lingvistici, teoriji književnosti i drugim znanstvenim disciplinama.

Okidači strukturalnih presupozicija pojedine su vrste rečenica (npr. upitne i neke zavisnosložene priložne rečenice) koje impliciraju istinitost propozicije koja nije u fokusu govornikove komunikacijske namjere (Primjeri 15a i 15b).

Primjer 15

- (a) Gdje je Sanja bila na ljetovanju? [Sanja je bila na ljetovanju]
- (b) Svi smo spavali kada se dogodio potres. [dogodio se potres]

Okidači presupozicije dijele se na jake i slabe u smislu da neki okidači uvijek aktiviraju presupoziciju, a neki ne (Levinson 1983: 177–185). Osim što je otporna na negaciju, presupozicija se odlikuje sljedećim obilježjima (ibid.): (1) ne nalazi se u središtu govornikove komunikacijske namjere; (2) istinitost presupozicije za govornika nije upitna – ipak, ako govornik svjesno ili nesvjesno svojim iskazom presupozicira neku informaciju upitne vjerodostojnosti, sugovornik je može dovesti u pitanje ili čak osporiti (Primjer 16a). (3) Presupozicija može biti poništena eksplicitnim osporavanjem ili posredno, u kontekstu koji uključuje njoj kontradiktorne informacije. Presupozicija može biti deaktivirana ako iskaz sadržava neko jezično sredstvo koje blokira njezin okidač (npr. Primjer 16b).

Primjer 16

- (a) A: Javim ti se čim dođem doma. [nisam doma]
B: Zar nisi malo prije rekao da si doma?
- (b) Neki ljudi **tvrd**e da je Zemlja ravna ploča. [Zemlja je ravna ploča]

U ovome prikazu iznijeli smo definiciju i osnovna obilježja presupozicija. O ovome fenomenu napisana je vrlo opsežna filozofska i lingvistička literatura (pregled temeljnih studija o presupoziciji v. npr. u Levinson 1983), a mnoga pitanja i danas su predmetom teorijskih rasprava i pragmatičkih analiza.

1.3.2.2. Konverzacijska implikatura

Pojam *konverzacijska implikatura* definira i teorijski razrađuje Paul Grice u studiji *Logika i razgovor* (1967, 1987).²² Polazeći od činjenice da se značenje rečenice koja sačinjava iskaz i smisao iskaza (koji govornik želi prenijeti slušatelju) ne moraju nužno podudarati, autor utvrđuje da se sadržaj kodiran u iskaz može razdijeliti na „ono što je [doslovno] rečeno” i „ono što je implicirano (*implicatum*)” (ibid. 57). Pogledajmo kratki dijalog u Primjeru 17:

²² Studija je prvi put objavljena 1967. godine. Ovdje se pozivamo na prijevod Dunje Jutrović-Tihomirović objavljen u zborniku *Kontekst i značenje* (ur. Mišević i Potrč 1987).

Primjer 17

A: Večeras je Trickyjev koncert, imam kartu viška.

[Želiš li ići sa mnom na koncert? / Nudim ti kartu.]

B: A ja imam viška vremena!

[Da, želim ići s tobom na koncert. / Pristajem na tvoju ponudu.]

U navedenom dijalogu osoba A na „površinskoj” razini iskaza iznosi tvrdnju o tome da će se večeras održati Trickyjev koncert i da ima dvije karte, implicirajući na taj način poziv na koncert upućen osobi B, koji je popraćen implicitnom ponudom da je počasti ulaznicom. Osoba B uspješno dekodira implicitan poziv i ponudu te odgovara potvrdno osobi A – također posredstvom konverzacijske implikature.

Dakle, konverzacijska implikatura može se okarakterizirati kao jezična pojava kada iskaz pored doslovnoga, konvencionalnoga značenja prenosi i drugo značenje, koje nije direktno (eksplicitno) izraženo iskazom, a ovisno je o doslovnome značenju iskaza, kontekstu u kojemu se odvija komunikacijski čin, govornikovim ciljevima i namjerama te slušateljevoj interpretaciji iskaza (Kordić 1991: 87). Riječ je, naime, o vrsti implicitnoga značenja, tj. pragmatičkoj inferenciji koja slušatelju omogućava prepoznavanje smisla iskaza na temelju značenja rečenice od koje se sastoji, kao i konteksta u kojemu je upotrijebljen te njegova općega znanja i/ili znanja koje dijeli s govornikom (usp. Grundy 2014).

Shodno Griceovu tumačenju, verbalna komunikacija zasniva se na suradljivosti među sudionicima konverzacije, kojima učinkovito vođenje razgovora predstavlja zajednički cilj. Taj cilj postiže se poštovanjem konvencija koje autor naziva *kooperativnim principom*, a koji glasi:

Neka vaš doprinos razgovoru bude onakav kakav se traži, u momentu kad se traži prema očekivanoj svrsi i pravcu razgovora u kojem učestvujete. (Grice 1987: 58)

Kooperativni princip odnosi se isključivo na one razgovore čiji sudionici dijele zajedničku komunikacijsku namjeru, međusobno su povezani te dobrovoljno sudjeluju u razgovoru. Konvencije koje Grice pridružuje kooperativnomu principu nazivaju se *konverzacijskim maksimama* (Tablica 1):

1. Maksima kvantitete	<ul style="list-style-type: none"> • neka tvoj doprinos razgovoru bude što informativniji (za cilj određenoga razgovara) • neka tvoj prilog razgovoru ne bude informativniji više nego što je to potrebno
2. Maksima kvalitete	<ul style="list-style-type: none"> • neka tvoj doprinos razgovoru bude istinit <ul style="list-style-type: none"> ✓ ne govori ono što smatraš neistinitim ✓ ne govori ono za što ti nedostaje dokaza
3. Maksima relevantnosti	<ul style="list-style-type: none"> • neka tvoj doprinos razgovoru bude relevantan
4. Maksima načina	<ul style="list-style-type: none"> • neka tvoj doprinos razgovoru bude jasan <ul style="list-style-type: none"> ✓ izbjegavaj nejasnoće ✓ izbjegavaj dvosmislenost ✓ budi sažet ✓ pridržavaj se reda

Tablica 1. Griceov kooperativni princip – popis maksima i podmaksima (prema Grice 1987).

Shodno Griceu prijenos konverzacijskih implikatura ostvaruje se pod pretpostavkom da su sudionici komunikacijskoga čina međusobno kooperativni. Najjednostavniji primjer takvoga prijenosa predstavljaju *standardne implikature*, koje slušatelj dekodira na osnovi pretpostavke da govornik poštuje kooperativni princip i sve konverzacijske maksime (Levinson 1983: 104) (Primjer 18).

Primjer 18

- Igor ima tri gitare. [Igor ima najviše tri gitare]
- Pada snijeg. [Govornik vjeruje da pada snijeg]
- Brzo voziš. [Govornikov iskaz je relevantan]
- Skuhala sam ručak i popila kavu. [Govornik se pridržava reda: prvo je skuhao ručak i zatim popio kavu]

U Primjeru 18a, na temelju pretpostavke da se govornik pridržava prve maksime kvalitete, slušatelj zaključuje da Igor ima najviše tri gitare, odnosno da je informacija koju govornik iznosi informativna u skladu s ciljem danoga razgovara. Dakako, ako je istina da Igor ima tri gitare, logično slijedi da ima dvije, odnosno jednu gitaru. Iskazom *Igor ima dvije/jednu gitaru* govornik ne bi prekršio maksimu kvalitete (ne bi iznio neistinitu tvrdnju), međutim prekršio bi maksimu kvantitete. U Primjeru 18b, na temelju pretpostavke da se govornik pridržava maksima kvalitete, slušatelj vjeruje u istinitost propozicije da pada snijeg. U Primjeru 18c, na temelju pretpostavke da se govornik pridržava maksime relevantnosti, slušatelj prepoznaje da je u govornikov naizgled irelevantan iskaz (govornik slušatelju ne prenosi novu informaciju) kodirano dodatno, implicitno značenje (zahtjev da slušatelj uspori). U Primjeru 18d, na temelju pretpostavke da se govornik pridržava maksime načina, slušatelj zaključuje da je govornik prvo skuhao ručak, a potom popio kavu.

Iako se na prvi pogled može činiti da Griceov kooperativni princip predstavlja idealizirani prikaz međuljudske komunikacije, njegova je primarna funkcija utvrđivanje mehanizama na osnovi kojih se sudionici razgovora uspijevaju sporazumjeti unatoč „nasumičnoj ili čak agnostičkoj prirodi uobičajene međuljudske komunikacije” (Lindblom 2009: 152). Naime, sudionici komunikacijskoga čina mogu se prema konverzacijskim maksimama odnositi na različite načine:

Prema Griceovoj teoriji moguće su četiri vrste govornikova odnosa prema kooperacijskim načelima uspješne komunikacije. Osim što ih može uvažavati, govornik ih može i: (1) namjerno kršiti (eng. *violation*) – npr. laganjem ili intencionalnim navođenjem slušatelja na pogrešne zaključke; (2) ignorirati (eng. *opting out*) – npr. odbijanjem suradnje sugovorniku ukoliko mu ne smije ili ne želi prenijeti neku informaciju; (3) izigravati (eng. *flouting*) – kršenjem kooperacijskih načela s ciljem prijenosa implicitnog sadržaja (npr. ironija ili sarkazam). U nekim slučajevima kooperacijska načela mogu biti međusobno isključiva (eng. *clash*) – npr. načelo kvantitete može biti prepreka ispunjavanju načela kvalitete ako govornik ne posjeduje pouzdane informacije o predmetu razgovora. (Karlić 2019: 69–70)

Konverzacijske se implikature (osim standardnih implikatura) generiraju intencionalnim *izigravanjem* jedne ili više maksima te istovremenim poštovanjem kooperativnoga principa. Drugim riječima, govornik namjerno krši neku od maksima ne bi li na taj način u iskaz kodirao konverzacijsku implikaturu, dok je slušatelj dekodira polazeći od pretpostavke da su svi sudionici komunikacijskoga čina međusobno suradljivi. U Primjeru 19 navedeni su primjeri konverzacijskih implikatura koje se generiraju namjernim izigravanjem četiriju maksima:

Primjer 19

(a) Maksima kvantitete

A: Je li ti žao što Đuro i Pero sutra odlaze?

B: Žao mi je što odlazi Đuro. [Nije mi žao što odlazi Pero]

(b) Maksima kvalitete

Najviše volim čekati u redu. [Ne volim čekati u redu]

(c) Maksima relevantnosti

A: Što misliš o Nataši?

B: Hoćemo li još nešto popiti? [Pazi, iza tebe stoji Nataša]

(d) Maksima načina

Predstava je mogla trajati kraće. [Predstava je preduga]

U Primjeru 19a osoba B nepotpunim odgovorom na postavljeno pitanje (koji se odnosi samo na Đuru) intencionalno izigrava maksimu kvantitete, čime sugovorniku na implicitnoj razini prenosi informaciju o tome kako se osjeća vezano uz Perin odlazak. U primjeru 19b govornik iznosi „očiglednu laž”. Intencionalnim izigravanjem

maksime kvalitete sugovorniku implicira propoziciju suprotnoga značenja. U primjeru 19c osoba B iznosi iskaz nepovezan s prethodno postavljenim pitanjem, izigravši time maksimu relevantnosti. Intencionalnim izbjegavanjem odgovora osoba B svojem sugovorniku na implicitan način signalizira da nije najbolji trenutak za razgovor o danoj temi. U primjeru 19d govornik iznosi svoj stav o trajanju predstave eufemističnim iskazom. Intencionalno izigravši maksimu načina (izbjegavanjem maksimalne jasnoće i nedvosmislenosti) svoje je negativno mišljenje kodirao u iskaz na implicitnoj razini. Budući da se ovim iskazom u doslovnome značenju ne prenosi nikakva nova informacija (podrazumijeva se da svaka predstava može trajati kraće), njegovim iznošenjem govornik također izigrava i maksime kvantitete i relevantnosti.

Da bi govornik uspješno prenio konverzacijsku implikaturu svojem sugovorniku, oba sudionika komunikacijskoga čina moraju zadovoljavati niz uvjeta. Shodno Griceu (1957; Levinson 1983: 113), uspješan prijenos konverzacijske implikature ostvarit će se ako govornik: (a) poštuje sve četiri maksime ili makar kooperativni princip (u slučaju izigravanja maksima); (b) ima za cilj prenijeti konverzacijsku implikaturu; (c) vjeruje da slušatelj može dekodirati konverzacijsku implikaturu. Pritom, slušatelj mora poznavati i razumjeti: (a) konvencionalno (doslovno) značenje iskaza; (b) kooperativni princip i maksime na kojima se zasniva konverzacija; (c) kontekst u kojemu je iznesen iskaz; (d) pozadinske informacije te (e) zajedničko (govornikovo i slušateljevo) znanje nužno za ispravno tumačenje iskaza.

Temeljna obilježja koja Grice (1987) pripisuje konverzacijskim implikaturama jesu nekonvencionalnost (jer odstupaju od konvencionalnoga [doslovnoga] značenja rečenice od koje se sastoji), mogućnost izvođenja (temeljem principa prikazanoga u prethodnome odlomku), kontekstualna uvjetovanost te poništivost u kontekstu iskaza (Primjer 20).

Primjer 20

A: Je li ti žao što Đuro i Pero sutra odlaze?

B: Žao mi je što odlazi Đuro. [Nije mi žao što odlazi Pero]

A posebno mi je žao što odlazi Pero. [~~Nije mi žao što odlazi Pero~~]

Kada je riječ o kontekstualnoj uvjetovanosti konverzacijskih implikatura, Grice (ibid.) ih dijeli u dvije kategorije. Naime, iako je za uspješno izvođenje konverzacijskih implikatura u većini slučajeva nužno poznavanje konteksta u kojemu je iskaz upotrijebljen (*partikularizirane implikature*), to nije uvijek slučaj (*generalizirane implikature*). Primjerice, izvođenje konverzacijske implikature *Nije mi žao što dolazi Pero* u Primjeru 20 nije kontekstualno uvjetovano. Da bi slušatelj prepoznao i dekodirao ovu konverzacijsku implikaturu, dovoljno je da razumije konvencionalno značenje iskaza te da je upoznat s kooperativnim principom i konverzacijskim

maksimama. S druge strane, za uspješno izvođenje konverzacijske implikature u Primjeru 21 nužna je kontekstualna informacija o tome kakvo je vrijeme. Naime, ako slušatelj ne zna kakvo je vrijeme u trenutku iznošenja iskaza, ne može znati je li govornik izgrao maksimu kvalitete.

Primjer 21

Vrijeme je fenomenalno. [→ Vrijeme je grozno (?)]

1.3.2.3. Konvencionalna implikatura

Uz konverzacijsku implikaturu Grice u okviru svoje teorije implikature uvodi još jednu vrstu implicitnoga značenja – *konvencionalnu implikaturu*. Za razliku od konverzacijske implikature, konvencionalna implikatura nije kontekstualno uvjetovana, a njezin se prijenos ne temelji na izigravanju konverzacijskih maksima (Bertucelli Papi 2009: 152). Riječ je, dakle, o vrsti implicitnoga značenja koje je konvencionalno povezano s kakvom sastavnicom iskaza (riječju ili sintagmom) te nije podložno promjenama s obzirom na kontekst jezične upotrebe.

Primjer 22

(a) Film je zanimljiv, **ali** predugo traje.

[propozicija *film je zanimljiv* u kontrastu je s propozicijom *film predugo traje*]

(b) Sinoć smo bili u kinu, **čak** smo kasnije otišli do Jabuke.

[propozicija *kasnije smo otišli do Jabuke* odnosi se na događaj koji govornik smatra neočekivanim]

Pogledajmo iskaze u Primjeru 22. Iskaz 22a na formalnome se planu sastoji od nezavisnosložene suprotne rečenice, a njime govornik iznosi dvije propozicije: (1) *film je zanimljiv* i (2) *film predugo traje*. Suprotni veznik *ali* u iskazu generira konvencionalnu implikaturu (1 je u kontrastu s 2). Suprotni veznici konvencionalni su nositelji implikature o značenjskoj suprotstavljenosti sastavnica rečenice/iskaza koje povezuju. U Primjeru 22b leksem *čak* generira konvencionalnu implikaturu o neočekivanosti sadržaja druge propozicije iznesene u iskazu (*kasnije smo otišli do Jabuke*). U ovim dvama navedenim primjerima govornik, uz eksplicitno iznesene propozicije, na implicitnoj razini iznosi svoj komentar o njihovom međusobnu odnosu (izražavanje kontrasta), odnosno o vlastitu odnosu prema iznesenome sadržaju (izražavanje iznenađenja).

Konvencionalna implikatura pojam je koji pragmatičari još od njegova uvođenja iz više razloga smatraju problematičnim, dok ga mnogi potpuno odbacuju jer smatraju

da se ova vrsta implicitnoga značenja može svrstati pod presupozicije ili semantičke implikacije.

Pokušaji razrade konvencionalnih implikatura, nakon Grajsa, nisu uspjeli. U modernoj pragmatiki su konvencionalne implikature, čak i kod pobornika Grajsovog modela komunikacije, odbačene kao zasebna vrsta implikatura. (Mišković-Luković 2015: 44)

1.3.2.4. Novograjsovski i postgrajsovski pristupi implikaturi

Griceova teorija konverzacijske implikature poslužila je kao polazište novim (u manjoj ili većoj mjeri modificiranim) teorijama, koje su do danas doživjele brojne revizije i razrade. Najistaknutiji predstavnici tzv. novograjsovskih teorijskih modela konverzacijske implikature jesu Stephen Levinson i Laurence Horn.²³

Kao kognitivistički orijentiranu alternativu Griceove teorije konverzacijske implikature osamdesetih godina prošloga stoljeća Dan Sperber i Deirdre Wilson utemeljuju teoriju relevantnosti, koju prvi put predstavljaju u studiji *Relevance: Communication and Cognition* (1986). Riječ je o iznimno utjecajnoj (tzv. postgrajsovskoj) kognitivnopragmatičkoj²⁴ teoriji, koja s Griceovom teorijom dijeli tri zajednička polazišta: (1) značenje rečenice nositelj je smisla iskaza, koji govornik nastoji prenijeti sugovorniku u skladu sa svojom komunikacijskom namjerom; (2) izvođenje smisla iskaza složen je proces u kojemu značajnu ulogu imaju kontekstualne informacije; (3) izvođenje smisla iskaza zasniva se na određenim komunikacijskim načelima (Wilson 2017: 79). Za razliku od Griceove teorije koja počiva na društveno zasnovanome načelu suradnje među sudionicima komunikacijskoga čina (kooperativni princip), teorija relevantnosti temelji se na pretpostavci o čovjekovoj biološki zadanoj, urođenoj sposobnosti da maksimalizira relevantnost vanjskih podražaja – pa tako i onih komunikacijskih (*načelo optimalne relevantnosti*) (Yus 2009: 854). Shodno ovoj teoriji potraga za relevantnošću predstavlja tipičan aspekt čovjekove mentalne djelatnosti, koja je usmjerena na optimalno iskorištavanje podražaja koje procesuiraju. Ta sposobnost, zajedno sa sposobnošću metareprezentacije tuđih misli i namjera, čovjeku omogućava predviđanje koraka potrebnih za interpretaciju smisla iskaza (ibid.). Drugim riječima, čovjek uslijed komunikacijskoga čina „spontano izvodi potencijalno relevantne zaključke (zaključke koji očekivano vode daljnjim kognitivnim učincima) ignorirajući ostale logički valjane, ali manje učinkovite zaključke” (Wilson 2017: 84). Teorijom relevantnosti Sperber i Wilson otvorili su novu, drugačiju perspektivu tumačenja ljudske komunikacije, koja

²³ Više o tzv. novograjsovskim modelima konverzacijske implikature v. u Huang (2017).

²⁴ Kognitivna pragmatika bavi se proučavanjem mentalnih procesa sudionika u komunikaciji (Mišković-Luković 2015: 67).

se pokazala produktivnom i primjenjivom u različitim područjima pragmatike i kognitivne znanosti. Pritom valja naglasiti da su postgrajsovska tumačenja redukcionistička u odnosu na Griceovo tumačenje implikature u smislu da pragmatička načela na kojima se zasniva njezin prijenos svode na jedan princip (princip relevantnosti). Osim toga, različite vrste i podvrste eksplicitnih i implicitnih značenja (npr. konvencionalna implikatura, generalizirana i partikularizirana konverzacijska implikatura i dr.) u okviru teorije relevantnosti svedene su na svega dvije opće kategorije (eksplikaturu i implikaturu).²⁵

1.3.3. Govorni činovi

Jezik ne služi samo da se opiše stvarnost već i da se nešto sa stvarnošću učini [...]. (Ašić 2014: 95)

Ovo poglavlje posvećeno je govornim činovima – „djelima koja se izvršavaju posredstvom iskaza” (Yule 1996: 47). Tvorac teorije govornih činova filozof je John Austin. Teorija je predstavljena u njegovoj posthumno objavljenoj studiji pod naslovom *Kako djelovati riječima* (1962; 2014)²⁶, a zasnovana je na pretpostavci da se ljudi ne služe jezikom samo zato da bi iznosili tvrdnje, već i da bi time nešto činili, tj. djelovali (Degand 2009: 1009). Na tome tragu Austin iskaze dijeli u dvije temeljne skupine: konstative (iskaze kojima govornik nešto izjavljuje ili tvrdi) i performative (iskaze kojima govornik izvršava neki čin, tj. djeluje na svojega sugovornika i/ili izvanjezičnu stvarnost) (Huang 2009: 1000). Pogledajmo primjerice iskaze u Primjeru 23:

Primjer 23

- (a) Marko je obećao Ani da će joj posuditi mikrofon.
- (b) Marko: Obećavam da ću ti sutra posuditi mikrofon.
- (c) Marko se oženio Anom.
- (d) Marko: Da, uzimam te za svoju zakonitu ženu.

Shodno Austinovoj (2014) podjeli, u Primjerima 23a i 23c navedeni su konstativni iskazi, kojima govornik izvještava slušatelja o događajima koji su se odvijali između Marka i Ane. Budući da ovim iskazima govornik iznosi tvrdnje o stanju stvari u izvanjezičnoj stvarnosti, oni se mogu ocijeniti kao istiniti ili neistiniti. S druge strane, Primjeri 23b i 23d pripadaju kategoriji performativnih iskaza, jer njihovim iznošenjem

²⁵ O prednostima i nedostacima takvoga tumačenja te o problemima razgraničavanja eksplikature i implikature v. u Haugh (2002).

²⁶ Studija pod izvornim naslovom *How to Do Things with Words* prvi je put objavljena 1962. godine. Nastala je na temelju predavanja koja je Austin održao na Sveučilištu u Oxfordu (1951–1954) te na Sveučilištu Harvard (1955). Ovdje se služimo njezinim prijevodom iz 2014. godine.

govornik ne obavještava slušatelja o stanju stvari u izvanjezičnoj stvarnosti, već izvršava sâm čin obećanja, odnosno sudjeluje u činu vjenčanja. Iz toga se razloga performativni iskazi ne mogu vrednovati kao istiniti ili neistiniti, već kao uspješni ili neuspješni. Primjerice, da je Marko izgovorio performativni iskaz 23d izvan konteksta ceremonije vjenčanja, on ne bi bio uspješan, jednako kao što performativni iskaz 23b ne bi bio uspješan da Marko nije bio iskren kada se obavezao ispuniti obećanje. Ne/uspješnost performativnih govornih činova uvjetovana je različitim čimbenicima. Primjerice, čin vjenčanja visoko je konvencionaliziran i instutucionaliziran ritual. Performativni iskazi koji se iznose u okviru ovakvih rituala obično su unaprijed propisani i uključuju performativne glagole u prvome licu prezenta, kojima se eksplicitno imenuje govorni čin (npr. *proglašavam, imenujem*). S druge strane, čin obećanja nije institucionaliziran, stoga nije u tolikoj mjeri formaliziran te ne mora nužno biti eksplicitno imenovan (govornik ne mora nužno upotrijebiti performativni glagol *obećavam* da bi izvršio čin obećanja, već može iznijeti obećanje na indirektan način: npr. *Sutra ću ti posuditi mikrofon*). Shodno Austinu (2014: 11) potrebno je poštovati sljedeće uvjete da bi se govorni čin uspješno ostvario:

- (A.1) Mora postojati prihvaćena konvencionalna procedura koja ima neki konvencionalan učinak, da ta procedura uključuje to da neke osobe izriču neke riječi u nekim okolnostima, i nadalje,
- (A.2) da u danome slučaju te pojedine osobe i okolnosti moraju biti prikladne da bi se prizvala pojedina prizvana procedura.
- (B.1) Svi sudionici tu proceduru moraju izvršiti i ispravno i
- (B.2) u cijelosti.
- (C.1) Kad je, kako to često biva, za proceduru predviđeno da je upotrebljavaju osobe koje imaju neke misli ili osjećaje, ili pak uvođenje nekoga posljedičnoga vladanja u svakoga sudionika, tad osoba koja sudjeluje i tako priziva proceduru mora doista imati te misli ili osjećaje, a sudionici moraju imati namjeru tako se vladati, i nadalje,
- (C.2) doista se nakon toga moraju tako i vladati.

U sklopu opće teorije govornih činova Austin napušta dihotomiju *konstativi* : *performativi* (Huang 2009: 1002) te je zamjenjuje klasifikacijom govornih činova u tri skupine (Austin 2014: 79): (1) lokucijski čin, koji govornik ostvaruje izgovaranjem iskaza, neovisno o njegovu sadržaju; (2) ilokucijski čin, koji govornik ostvaruje iznošenjem iskaza u skladu sa svojom komunikacijskom namjerom i društvenim konvencijama; (3) perlokucijski čin, koji je uspješno primijenjen ilokucijski čin. Perlokucijski čin podrazumijeva učinak ilokucijskoga čina na slušatelja, koji govornik postiže utjecajem na njegove misli, osjećaje, stavove i/ili postupke. Ilokucijski činovi razlikuju se s obzirom na funkciju koju vrše, odnosno ilokucijsku snagu (npr. isprika, optužba, čestitka, obećanje, zahvala, naredba i dr.). Različiti lokucijski činovi mogu imati istu ilokucijsku snagu – i obratno: isti lokucijski činovi mogu imati različitu ilokucijsku snagu.

Primjer 24

- (a) Zatvori prozor. / Možeš li zatvoriti prozor? / Baš je hladno ovdje.
(b) Auto je u garaži. [Auto se nalazi u garaži / Dopuštam ti da posuđiš auto]

U Primjeru 24a prikazana su tri različita lokucijska čina koji imaju istu ilokucijsku snagu (govornik zahtjeva od sugovornika da zatvori prozor), dok lokucijski čin u Primjeru 24b može biti konstativni iskaz kojim govornik izvještava sugovornika o tome gdje se nalazi auto ili pak govornikova implicitna dozvola sugovorniku da posuđi njegov auto.

S obzirom na ilokucijsku snagu Austin (2014: 105–116) govorne činove dijeli u pet razreda: (1) verdiktivi – rezultat službene ili neslužbene prosudbe (npr. presuda, procjena, ocjena); (2) egzercitivi – rezultat provedbe moći, prava ili utjecaja (npr. imenovanje, glasovanje, naređenje); (3) komisivi – činovi govornikova obavezivanja na buduće radnje (npr. obećanje, najava); (4) behabitivi – činovi uvjetovani društvenim ophođenjem (npr. isprika, čestitka, izražavanje počasti ili sućuti); (5) ekspozitivni – sastavnice činova izlaganja (npr. najava citata, razjašnjavanje upotrebe pojedinih izraza).

Austinove ideje razradio je njegov učenik John R. Searle u studiji *Govorni činovi* (1969; 1991).²⁷ Između ostaloga, Searle je ponudio novu klasifikaciju uvjeta/zaklonitosti za uspješno izvršavanje govornih činova, koje svrstava u četiri kategorije: (1) pravilo propozicijskoga sadržaja; (2) pripremna pravila; (3) pravilo iskrenosti i (4) esencijalno pravilo (Huang 2009: 1003). Navedena pravila Searle primjenjuje za potrebe opisa različitih vrsta govornih činova – obećanja, zahtjeva, tvrdnji, pitanja, zahvala, savjeta i dr. (usp. Searle 1991: 126–127). Pogledajmo primjer primjene četiriju pravila za potrebe opisa govornoga čina obećanja (prema Huang 2009: 1003):

- (1) **Propozicijski sadržaj:** čin A koji će govornik izvršiti u budućnosti
- (2) **Pripremna pravila:** (a) slušatelj preferira da govornik u budućnosti izvrši čin A te govornik u to vjeruje; (b) nije očito ni govorniku ni sugovorniku da bi govornik izvršio čin A neovisno o obećanju;
- (3) **Pravilo iskrenosti:** govornik namjerava izvršiti čin A;
- (4) **Esencijalno pravilo:** iznošenjem iskaza govornik izvršava čin obećanja.

Nakon Austinove klasifikacije govornih činova uslijedili su brojni drugi pokušaji njihove sistematizacije po vrstama. Jedna od najutjecajnijih taksonomija govornih činova upravo je Searleova (1975), koja uključuje pet razreda: (1) reprezentativi – iskazi kojima se iznosi tvrdnja te se mogu procijeniti kao istiniti ili neistiniti;

²⁷ Studija pod izvornim naslovom *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language* prvi je put objavljena 1969. godine. Ovdje se služimo njezinim prijevodom iz 1991. godine.

(2) direktivi – iskazi kojima govornik nastoji utjecati na slušateljeve želje i postupke (npr. savjet, naredba, zahtjev, molba); (3) komisivi – iskazi kojima se govornik obavezuje da će u budućnosti izvršiti neku radnju (npr. obećanje, prijetnja, ponuda); (4) ekspresivi – iskazi kojima govornik iskazuje svoje osjećaje ili stavove (optužba, čestitka, prijetnja, ponuda); (5) deklarativi – iskazi kojima se mijenja stanje stvari u izvanjezičnoj stvarnosti, uvjetovani institucionalnom „podrškom” (npr. službeno otvorenje, nominacija, proglašenje rata, ekskomunikacija).

Govorni činovi mogu biti direktni i indirektni, tj. eksplicitni i implicitni. Ako je tip/modus rečenice od koje se sastoji govorni čin podudaran s njegovom ilokucijskom snagom, riječ je o direktnome govornome činu (Primjer 25a). Isto vrijedi i u slučaju upotrebe performativnoga glagola u prvome licu (Primjer 25b). U ostalim slučajevima riječ je o indirektnim govornim činovima (Primjeri 25c–e). Izbor načina iznošenja govornoga čina uvjetovan je, između ostaloga, načelima uljudnosti (v. Poglavlje 1.3.5).

Primjer 25

- (a) Stišaj muziku!
- (b) Molim te da stišaš muziku.
- (c) Možeš li stišati muziku?
- (d) Trebaš stišati muziku.
- (e) Ne čujem vlastite misli.

Govorni činovi mogu se promatrati u širem kontekstu cjelovitoga *govornoga događaja*. Govorni događaj je konverzacijski čin čiji su sudionici usmjereni na postizanje nekoga komunikacijskoga cilja, i kao takav može uključivati određene konvencionalizirane sastavnice (Yule 1996: 57). U Primjeru 26 prikazan je kratak govorni događaj s komunikacijskim ciljem iznošenja zahtjeva, iako ne uključuje niti jednu sekvenciju koja se može izdvojiti kao govorni čin zahtijevanja. Govornik A ima za cilj tražiti od svojega sugovornika pomoć. Nakon prvih dviju sekvencija kojima se otvara konverzacijski čin slijedi sekvencija kojom govornik A uvodi novu temu u razgovor te upitnim iskazom *Imaš možda minutu?* „priprema teren” za postavljanje zahtjeva, koji u nastavku razgovora ne iznosi. Unatoč tomu, ovaj se konverzacijski čin može odrediti kao govorni događaj zahtijevanja jer postavljanje „pretpitanja” predstavlja konvencionalan način (implicitnoga) iznošenja zahtjeva (ibid.).

Primjer 26

- A: Ej, šta radiš?
- B: Ništa posebno, odgovaram na neke mailove.
- A: Mučim se s nekim tekstom... Imaš možda minutu?
- B: Imam.

Austinova i Searleova teorija govornih činova²⁸ doživjela je brojne kritike i revizije te je poslužila kao polazište novim tumačenjima i pristupima proučavanju govornih činova (npr. Bach i Harnish 1979; Cohen i Perrault 1979). U novijim istraživanjima, prvenstveno pod utjecajem konverzacijske analize, sve se u većoj mjeri teži proučavanju govornih činova kao sastavnica većih strukturnih jedinica verbalne komunikacije – u sklopu kojih oni predstavljaju „tek fragmente performativnih činova” (Agha 2007: 58).

1.3.4. Konverzacijska analiza

Iako je konverzacija oblik jezične komunikacije, ona uključuje mnogo više od same razmjene jezičnoga koda. (Liddicoat 2007: 1)

Razgovor je temeljni vid međuljudske komunikacije. Vođenjem razgovora ljudi se socijaliziraju, grade i održavaju međusobne odnose (ibid.). Svaki konverzacijski čin ima svoju strukturu, koja je uvjetovana načelima i mehanizmima vođenja razgovora. Struktura konverzacije je „[...] društveno organizirana – ne samo u smislu tko s kime razgovara na kojemu jeziku, već kao mali sustav međusobno potvrđenoga i ritualiziranoga djelovanja licem u lice” (Goffman 1964: 65). Pritom, ona uvelike može varirati ovisno o temi i svrsi razgovora, situaciji u kojoj se odvija, sudionicima komunikacije i njihovu odnosu te drugim kontekstualnim čimbenicima. Osim razmjene jezičnoga koda važnu (a nerijetko i presudnu) ulogu u razgovoru imaju neverbalni signali poput visine glasa, intonacije, izraza lica, mimike, gesta, posture tijela, šutnje, smijeha i dr. (Liddicoat 2007: 1). Budući da je svaki konverzacijski čin „uronjen” u situaciju u kojoj se odvija, na jezičnome planu on obično obiluje elementima čije je značenje kontekstualno uvjetovano, stoga je za njegovo puno razumijevanje (kako na mikrorazini, tako i na makrorazini) nužno poznavanje kontekstualnih informacija. Zbog toga nije neobično da ubrzan razvoj konverzacijske analize započinje razvojem tehnologija koje omogućavaju zvučno i vizualno snimanje razgovora.

Konverzacijska analiza sistematična je analiza govora u svakodnevnoj interakciji (Aljukić 2015: 61). Usmjeren je na proučavanje strukturne organizacije razgovora iz interakcijske perspektive, s ciljem utvrđivanja načela i mehanizama kojima se sugovornici vode uslijed komunikacije (Liddicoat 2007; Mazeland 2009). Riječ je o empirijskome pristupu jeziku u upotrebi budući da se analiza ovoga tipa provodi isključivo na autentičnoj jezičnoj građi produciranoj uslijed interakcije koja se odvija u stvarnome vremenu. Audiosnimke i videosnimke razgovora transkribiraju se na način da se bilježe podaci relevantni za istraživanje, što omogućava detaljnu analizu

²⁸ U ovome smo poglavlju prikazali tek osnovne postavke Austinove i Searlove teorije govornih činova. Njihov detaljniji prikaz v. npr. u Miščević (2018).

konverzacijskoga čina (Hutchby 2019: 1). Ipak, valja imati na umu da transkripti nisu zamjena za snimke, već su pomoćno sredstvo pri analizi. Za potrebe konverzacijske analize snimke razgovora obično se transkribiraju prema uputama Gail Jefferson (2004). U Tablici 2 navodimo neke od najčešćih transkripcijskih oznaka, a u Primjeru 27 priložen je transkript isječka razgovora.

Oznaka	Pojašnjenje
()	nerazumljiv govor
[] ili (())	opis neverbalne radnje
[]	„pozadinski komunikacijski kanal”
(1.5)	duljina stanke u sekundama
(.)	stanke kraće od 0,5 sekundi / silazna intonacija
=	smjena govornika bez pauze
[početak preklapanja
]	završetak preklapanja
?	uzlazna intonacija
!	ushićenost, emotivnost
,	lagano uzlazna intonacija / nekompletna intonacijska struktura
> riječ <	brže izgovorena riječ
< riječ >	sporije izgovorena riječ
° riječ °	tiše izgovorena riječ
<u>riječ</u>	naglašena riječ
RIJEČ	glasnije izgovorena riječ
riječ::č	duži izgovor vokala
.hh	čujni udisaj zraka
hh	čujni izdisaj zraka

Tablica 2. Neke od najčešćih transkripcijskih oznaka (prema Aljukić 2015: 96).

Primjer 27

- (1) A: oću ja sredit suđe?=
(2) B: maka::kvi! (.) ja ću to sve kasnije (1.5) °zrihrat°. (2.0) nego ajmo mi sjest.
((pokazuje prstom prema kauču))
(3) A: (1.5) do::bro:: (2.5) ali stvarno mi nije problem ((sliježe ramenima))

Konverzacija je dominantan/prototipan vid verbalne komunikacije u kojoj sudjeluju, međusobno se izmjenjujući, dva ili više sugovornika. Prema Levinsonovim (1983: 284) riječima, nije teško uvidjeti zbog čega lingvisti pragmatičke fenomene najčešće

proučavaju upravo na primjerima konverzacijskih činova. Naime, načela njihova funkcioniranja i primjene primarno su organizirana oko jezične upotrebe u razgovoru.

Konverzacijska analiza usmjerena je na utvrđivanje strukture konverzacijskoga čina u cjelini, kao i na razini njegovih sastavnica te njihovih međusobnih odnosa. U nastavku slijedi kratak prikaz temeljnih sastavnica strukture konverzacije, a ujedno i središnjih područja bavljenja konverzacijske analize.

Razgovor između dvaju ili više sugovornika strukturiran je od njihovih replika, koje iznose naizmjenice. Replike mogu biti različitih duljina, a sazdane su od gradivnih jedinica – većih ili manjih sintaktičkih konstrukcija (rečenica, surečenica, imenskih izraza i dr.), koje čine intonacijsku cjelinu (na njihovu kraju intonacija obično pada nakon čega slijedi kraća ili duža pauza) (Levinson 1983: 296). Na kraju svake gradivne jedinice, zbog pauze koja nastupa, otvara se mogućnost za preuzimanje riječi, koju sugovornik može i ne mora iskoristiti (*mjesto relevantno za smjenu govornika*). Shodno Levinsonu (ibid.) u prosjeku u svega 5 % trajanja konverzacije dolazi do preklapanja replika dvaju govornika, tj. njihova simultanoga govora, dok su pauze među replikama obično vrlo kratke. Očito je, dakle, da je smjena govornika (eng. *turn-taking*) regulirana društveno uvjetovanim zakonitostima. Prema Sacksu, Schegloffu i Jefferson (1974) smjena govornika odvija se primjenom jedne od triju temeljnih zakonitosti: (1) ako govornik preda riječ izabranome sugovorniku, govornik mora prestati govoriti, a sugovornik preuzima riječ čim se ukaže *mjesto relevantno za smjenu govornika*; (2) ako govornik ne preda riječ izabranome sugovorniku, bilo tko može preuzeti riječ čim se ukaže *mjesto relevantno za smjenu govornika*; (3) ako govornik ne preda riječ izabranomu sugovorniku te nitko ne preuzme riječ, govornik može (ali i ne mora) nastaviti govoriti. Pravo na govor traje do nastupanja sljedećega *mjesta relevantnoga za smjenu govornika*. Signali prepuštanja riječi sugovorniku mogu biti verbalni (npr. govornik može prozvati sugovornika ili mu postaviti pitanje) i neverbalni (npr. pogledom, gestom, šutnjom). Mehanizmi smjene govornikā nisu potpuno univerzalni te se mogu u većoj ili manjoj mjeri razlikovati među pojedinim kulturama (v. Stivers et al. 2009).

Iako sudionici konverzacije teže izbjegavanju preklapanja i duljih pauza među replikama, one se ponekad događaju. Pauze mogu nastupiti u različitim pozicijama (Levinson 1983: 299–300): (a) u sklopu replike (obično između dvije gradivne jedinice i/ili na drugoj poziciji ako govornik primjerice oklijeva) (Primjer 28a) ili (b) između dviju replika (npr. ako govornik ne preda riječ izabranome sugovorniku i nitko ne preuzme riječ) (Primjer 28b). U posebnu kategoriju spadaju tzv. značajne pauze, koje nastupaju jer se sugovornik kojemu je predana riječ intencionalno ne uključuje u razgovor (npr. ako je ljut, uvrijeđen ili ne zna odgovor na postavljeno pitanje) (Primjer

28c). Hezitacijske pauze mogu se ublažiti pomoćnim sredstvima poput poštapalica ili ponavljanja.

Primjer 28

- (a) Profesor (studentu na ispitu): kolegice, koje sve vrste deikse postoje?=
Student: personalna, vremenska, prostorna, socijalna i:: (9.0)
DISKURSNA!
- (b) Profesor (studentima u učionici): tko zna koje sve vrste deikse postoje?
(30.0)
Profesor: BAŠ nitko!?
- (c) Profesor (studentu na ispitu): kolega, što je to deiksa?
(60.0)
Profesor: hh (1.5) to biste trebali znati

Do preklapanja može doći u različitim situacijama, primjerice ako govornik ne preda riječ izabranomu sugovorniku pa više sugovornika istodobno preuzme riječ (Primjer 29a) ili ako sugovornik zabunom preuzme riječ prije nastupanja *mjesta relevantnoga za smjenu govornika* (Primjer 29b).

Primjer 29

- (a) Profesor (studentima u učionici): koje sve deikse postoje?
Student 1: [postoji]
Student 2: [pa ova::j]
- (b) Profesor (studentu na ispitu): kako ste kolega? (.) [kako se osjećate?]
Student: [dobro dobro]

Intencionalno „upadanje u riječ” sugovorniku može imati različite funkcije u razgovoru (npr. izražavanje solidarnosti/slaganja sa sugovornikom ili nasilno preuzimanje riječi) (Yule 1996: 74). U slučaju duljih replika govornik se može unaprijed zaštititi od neželjenoga prekida eksplicitnom ili implicitnom napomenom o duljini predstojeće replike, dok ga sugovornik može „podržati” verbalnim i neverbalnim signalima da ga sluša (npr. kimanjem glave ili verbalnim potvrđivanjem) (ibid. 75).

Na strukturnome planu konverzacijski činovi uključuju mnoge gotovo automatske obrasce, organizirane u parnim sekvencijama koje se nazivaju *susjednim parovima* (npr. pozdrav–odzdrav, ponuda–prihvatanje/odbijanje, pitanje–odgovor). Susjedni parovi sastoje se od prve sekvencije (koja uključuje neku vrstu zahtjeva ili ponude upućene sugovorniku) i druge sekvencije (koja uključuje reakciju na prvu sekvenciju). Među susjedne parove mogu biti umetnute druge sekvencije (Primjer 30).

Primjer 30

A: Hoćeš sledoed?

B: Od čega je?

A: Od marakuje.

B: Hoću!

Iako su susjedni parovi u manjoj ili većoj mjeri formulaični, oni predstavljaju oblik društvenoga djelovanja koje je nepredvidljivo. Primjerice, druga sekvencija susjednoga para može i ne mora zadovoljavati sugovornikova očekivanja. Npr. prihvaćanje ponude, prijedloga, zahtjeva ili molbe predstavlja preferiranu i očekivanu reakciju sugovornika, dok je odbijanje nepreferirana reakcija (Yule 1996: 78–79). U konverzaciji se nepreferirane reakcije često najavljuju (npr. kraćom pauzom ili izrazima oklijevanja) i/ili ublažavaju (npr. isprikom, navođenjem razloga, traženjem razumijevanja od sugovornika) (usp. ibid. 81).

Kada je riječ o strukturi konverzacijskih činova u cjelini, ona se ne može generalizirati jer se razlikuje od slučaja do slučaja. To, međutim, ne znači da je konverzacija nestrukturirana i nasumična (Liddicoat 2007: 5). Shodno Sacksu, Schegloffu i Jefferson (1974) sudionici konverzacije imaju slobodu da sami konstruiraju razgovor na „uređen” način, što se postiže primjenom odgovarajućih mehanizama na mikrorazini i makrorazini konverzacijskoga čina. Glavni zadatak konverzacijske analize jest utvrditi strategije i mehanizme koje govornici primjenjuju s ciljem ostvarivanja uspješne socijalne interakcije (Liddicoat 2007: 6). Oni se utvrđuju na lokalnoj razini (smjena govornika, organizacija susjednih parova), kao i na planu organizacije većih strukturnih cjelina razgovora (otvaranje i zatvaranje razgovora, uvođenje nove teme i podteme, samo/ispravljanje, prekidi i dr.). Konverzacijska analiza uključuje i analizu paraverbalnih te neverbalnih signala (visina glasa, intonacija, izraz lica, mimika, geste, postura tijela, šutnja, smijeh i dr.), koji predstavljaju neizostavan popratni element svakoga razgovora koji se odvija licem u lice. U nekim se slučajevima neverbalnim signalima prenosi sadržaj koji se u iskazu ne izražava verbalnim sredstvima (npr. kimanje glavom, slijeganje ramenima, pokazivanje prstom i sl.).

*

Uz konverzacijsku analizu postoje i mnogi drugi pristupi proučavanju konverzacije, među kojima je najprominentnija analiza diskursa. Analiza diskursa u najširem se smislu definira kao proučavanje jezika u upotrebi na nadrećeničnoj razini te većih jezičnih jedinica (poput pisanih tekstova i konverzacijskih činova), a temelji se na pretpostavci da je jezik neodvojiv od konteksta njegove upotrebe, jer se jezične jedinice izvan njega ne mogu potpuno razumjeti (Lukšić 2017: 37). Iako se obje

discipline bave strukturnom organizacijom konverzacije, konverzacijska i diskursna analiza uvelike se razlikuju na metodološkome planu. Shodno Levinsonu (1983: 286–294) konverzacijska analiza strogo je empirijski, induktivni pristup usmjeren na prepoznavanje općih strukturnih obrazaca konverzacije, koji se utvrđuju na velikome broju primjera konverzacijskih činova (*bottom-up* pristup). Analiza diskursa obično se pak provodi nad pojedinačnim primjerima konverzacijskih činova, a uključuje njihovo razlaganje na sastavnice, utvrđivanje njihovih obilježja i funkcija te zakonitosti koje analizirani diskurs čine ne/koherentnim (*top-down* pristup). Budući da se ovaj tip analize provodi primjenom pojmovnoga aparata koji potječe iz tradicionalne lingvistike, smatra se pogodnijim za analizu pisanoga diskursa, koji se na strukturnome i organizacijskome planu uvelike razlikuje od govornoga diskursa (ibid.).²⁹

1.3.5. Teorija uljudnosti

Ljudi mogu zaboraviti što si rekao, ali nikada neće zaboraviti kako si na njih djelovao i kako su se osjećali u tvome društvu. (Carl W. Buechner)

Pojam *uljudnost* u širem se smislu odnosi na pristojno društveno ophođenje, koje je regulirano kulturno specifičnim normama. U kontekstu lingvističke pragmatike, sedamdesetih i osamdesetih godina prošloga stoljeća ovaj pojam poprima uže značenje (uvodi ga Lakoff 1973), a danas predstavlja jedno od jezgrenih područja pragmatičkih istraživanja. Modernu pragmatičku teoriju uljudnosti utemeljili su Leech (1977, 1983) te Brown i Levinson (1978) polazeći od Griceova kooperativnoga principa i načelā vođenja razgovara. Teorija uljudnosti Brown i Levinsona (ibid.) zasnovana je na konceptu *obraz*a, koji autori preuzimaju od sociologa Ervinga Goffmana (1955). Shodno Goffmanu (ibid.) *obraz* je pozitivna javna predodžba koju svaki pojedinac nastoji uspostaviti uslijed društvene interakcije, stoga uljudnost u kontekstu komunikacijskoga čina podrazumijeva primjenu komunikacijskih sredstava kojima se iskazuje svijest o sugovornikovu obrazu (Yule 1996: 60).

Iako se svaki pojedinac nada tome da će se njegovi sugovornici uslijed komunikacije odnositi prema njegovu obrazu na preferiran način, to nije uvijek slučaj. Dok neki iskazi djeluju zaštitnički prema obrazu sudionikā komunikacijskoga čina, drugi ih pak mogu ugrožavati. Način na koji se obraćamo svojim sugovornicima ovisi o brojnim čimbenicima, a načelno se dijele na vanjske i unutarnje (ibid.). Vanjski su čimbenici nezavisni od konkretnoga komunikacijskoga čina (npr. dob, spol i socijalni status govornika i sugovornika), dok su unutarnji zavisni (npr. odnos među sugovornicima i njihovo raspoloženje, tema razgovora, situacija u kojoj se razgovor odvija).

²⁹ O odnosu i razlikama između konverzacijske i diskursne analize v. više u Wooffitt (2005).

Promotrimo Primjer 31 u kojemu su iznesena dva direktivna iskaza istoga propozicijskoga sadržaja, no različite ilokucijske snage.

Primjer 31

(a) Oprostite, molim Vas, ne mogu pratiti film.

(b) Šuti!

Zamislimo da ih izgovara mlađa osoba koja sjedi u kinu pored starijega gospodina koji glasno razgovara na mobitel. Iskazom u Primjeru 31a govornik djeluje zaštitnički prema sugovornikovu obrazu, dok ga iskazom u Primjeru 31b ugrožava. Iskaz u Primjeru 31a uključuje ispriku, molbu, pojašnjenje, obraćanje na *Vi*, a propozicijski sadržaj iskaza iskazan je indirektno, posredstvom konverzacijske implikature. Dakle, govornik je u ovome iskazu primijenio višestruke strategije izražavanja solidarnosti prema svojem sugovorniku. S druge strane, u iskazu u Primjeru 31b zahtjev je iskazan direktno, i to upotrebom glagola *šutjeti* (koji na semantičkome planu podrazumijeva jaku ilokucijsku snagu) u imperativnoj formi. Pritom je govornik upotrijebio formu obraćanja na *ti* iako je iskaz uputio nepoznatoj starijoj osobi. Izborom ovakvih jezičnih sredstava govornik je intencionalno prekršio načela uljudnoga obraćanja i time ugrozio sugovornikov obraz. U slučaju da se govornik navedenim iskazima obratio bliskomu prijatelju umjesto nepoznatomu starijemu gospodinu, njihov bi učinak na sugovornika zasigurno bio drukčiji, što svjedoči o tome da su načela i strategije uljudnosti zavisne od brojnih kontekstualnih čimbenika i govornikovo komunikacijskoj namjeri. Tako primjerice direktivni iskaz jake ilokucijske snage (kao u Primjeru 31b) među bliskim prijateljima može poslužiti kao sredstvo izražavanja bliskosti – jer njime govornik demonstrira da je njihov odnos dovoljno čvrst i familijaran da ga takva vrsta izravnosti ne ugrožava. Analogno tome, upotreba direktivnih iskaza koji obiluju ublaživačima ilokucijske snage sugovorniku mogu djelovati distancirajuće, a time i ugrožavajuće.

Pitanje koje se ovdje nameće glasi – koja su to načela uljudnoga obraćanja? Kao dopunu Gricovu kooperativnomu principu Leech (1983, 2014) uspostavlja princip uljudnosti:

Princip uljudnosti zasniva se na polazištu da sudionici komunikacijskoga čina općenito radije iskazuju ili impliciraju uljudna mnijenja nego neuljudna. Uljudna su ona mnijenja koja su povoljna za sugovornika (i/ili nepovoljna za govornika), dok su neuljudna mnijenja nepovoljna za sugovornika (i/ili povoljna za govornika). Jednako kao i kooperacijski princip – ali za razliku od gramatičkih pravila – princip uljudnosti može se poštovati, kršiti, ignorirati ili izigrati. Također se poput kooperativnoga principa može razvrstati na specifičnije principe, tj. – kako ih naziva Grice – maksime. (Leech 2014: 34)

Leech (1983, 2014) izdvaja čak šest maksima uljudnoga ophođenja:³⁰

(1) maksima takta: *svedi na najmanju moguću mjeru izražavanje mnijenja koja podrazumijevaju žrtvu drugih (i maksimalno pojačaj izražavanje mnijenja koja podrazumijevaju dobrobit drugih);*

(2) maksima velikodušnosti: *svedi na najmanju mjeru izražavanje vlastite dobrobiti (i maksimalno pojačaj izražavanje vlastite žrtve);*

(3) maksima odobravanja: *svedi na najmanju moguću mjeru neodobravanje prema drugima (i maksimalno pojačaj izražavanje odobravanja prema drugima);*

(4) maksima skromnosti: *svedi na najmanju moguću mjeru izražavanje pohvale usmjerene samome sebi (i maksimalno pojačaj izražavanje prijekora usmjerenog samome sebi);*

(5) maksima suglasnosti: *smanji na najmanju moguću mjeru izražavanje neslaganja između sebe i drugih (i maksimalno pojačaj izražavanje slaganja između sebe i drugih);*

(6) maksima simpatije: *svedi na najmanju moguću mjeru antipatiju između sebe i drugih (i maksimalno pojačaj simpatiju između sebe i drugih).³¹*

Prema teoriji uljudnosti Brown i Levinsona (1978) obraz pojedinca ostvaruje se u dva vida – pozitivnome i negativnome. *Pozitivan obraz* podrazumijeva težnju pojedinca da bude prihvaćen i da njegove želje budu prepoznate od strane drugih, dok *negativan obraz* podrazumijeva pojedinčevu težnju za autonomnošću i slobodom djelovanja bez ometanja od strane drugih (ibid. 61–62). Shodno tome uljudnost može biti usmjerena na sugovornikov negativan obraz (*negativna ili formalna uljudnost*) ili pozitivan obraz (*pozitivna ili neformalna uljudnost*). Negativna uljudnost podrazumijeva izražavanje poštovanja prema sugovorniku, uvažavanje njegove slobode te izbjegavanje nametljivosti (ibid. 129–130). S druge strane, pozitivna uljudnost podrazumijeva uspostavljanje/ostvarivanje familijarnoga odnosa sa sugovornikom, izražavanje prihvaćanja i solidarnosti (ibid. 101–103).

Brown i Levinson (1987: 60) zasnivaju svoju teoriju na sljedećim pretpostavkama: (1) svaki pojedinac ima pozitivan i negativan obraz te su njegovi postupci racionalni u smislu da donosi odluke u skladu s vlastitim ciljevima; (2) očuvanje tuđega obraza zajednički je cilj sudionicima komunikacijskoga čina; (3) neki komunikacijski činovi po svojoj prirodi djeluju prijeteće u odnosu na obraz sudionikā komunikacijskoga čina (*ugrožavajući činovi*); (4) ako govornik želi očuvati sugovornikov obraz uslijed

³⁰ Prijevod maksima prema Marot (2005).

³¹ Pomoću principa i maksima uljudnosti Leech je nastojao objasniti zbog čega se govornici ne pridržavaju uvijek Griceovih konverzacijskih maksima. Leech je naknadno revidirao svoj princip uljudnosti (kojemu su kritičari prvenstveno zamjerali prevelik broj maksima) te predstavio novi teorijski model u okviru prikaza opće strategije uljudnosti (usp. Leech 2014).

ugrožavajućega komunikacijskoga čina, nastojat će u što većoj mjeri umanjiti prijetnju njegovu obrazu; (5) ne bi li govornik umanjio prijetnju vlastitu i sugovornikovu obrazu, upotrijebit će složenije strategije uljudnosti; (6) pojedinac neće ublažiti ugrožavajući čin u većoj mjeri nego što je to nužno.

Prilikom upotrebe potencijalno ugrožavajućega komunikacijskoga čina govornik ima na raspolaganju pet skupina strategija uljudnosti (ibid. 54): (1) strategija nemodificirane direktnosti (strategija *bald on-record*); (2) strategija pozitivne uljudnosti; (3) strategija negativne uljudnosti; (4) strategija indirektnosti (strategija *off-record*); (5) izbjegavanje iznošenja ugrožavajućega komunikacijskoga čina.

Direktnim iznošenjem ugrožavajućega komunikacijskoga čina (strategija nemodificirane direktnosti) ne ublažava se prijetnja sugovornikovu obrazu. Zbog toga se ova strategija najčešće primjenjuje u komunikaciji među bliskim sugovornicima (npr. prijateljima ili članovima obitelji), kada ne predstavlja stvarnu ugrozu njezinim sudionicima i njihovu odnosu (Primjer 32a). U takvim situacijama govornikova iskrenost i otvorenost može biti protumačena kao poželjna osobina. U drugim je slučajevima ograničen broj situacija u kojima je upotreba ove strategije društveno prihvatljiva. Brown i Levinson među njima primjerice navode hitne reakcije koje idu u prilog sugovorniku (Primjer 32b) ili situacije u kojima je prijetnja obrazu implicitno ublažena samom vrstom govornoga čina (Primjer 32c) (cjelovit popis v. u Brown i Levinson 1987: 95–101).

Primjer 32

- (a) Zatvori prozor u svojoj sobi.
- (b) Pazi! / Upali farove!
- (c) Uđite! / Sjednite.

Strategije pozitivne uljudnosti usmjerene su na ublažavanje prijetnje sugovornikovu pozitivnomu obrazu. Njihovom primjenom govornik svom sugovorniku daje do znanja da prepoznaje i uvažava njegova htijenja te mu otvoreno iskazuje simpatiju, empatiju, solidarnost i bliskost, izbjegavajući izražavanje neslaganja ili zapodijevanje konflikta. Ova se strategija najčešće primjenjuje među osobama koje se dobro poznaju. Prema Brown i Levinsonu (ibid. 101–129) strategije pozitivne uljudnosti zasnivaju se na trima glavnim mehanizmima: (1) uspostavljanju dodirnih točaka sa sugovornikom; (2) utvrđivanju kooperativnoga odnosa sa sugovornikom; (3) ostvarivanju sugovornikovih htijenja. Autori nadalje uz svaki mehanizam vezuju niz načina i sredstava izražavanja pozitivne uljudnosti. U Primjeru 33 navodimo neke od njih.

Primjer 33

- (a) pretjerivanje: *Predobro ti stoji nova haljina!*
- (b) upotreba žargonizama: *Posudiš mi kintu za cugu?*
- (c) adresiranje sugovornika izrazom kojim se izriče bliskost: *Srećo, kako si?*
- (d) bijele (dobronamjerne) laži: *Oprosti, tek sada vidim tvoju poruku.*
- (e) humor: *Smijem li isprobati tvoju krtiju?* [krtija – sugovornikov novi auto]
- (f) optimizam: *Nije ti teško pomoći mi sutra?*
- (g) reciprocitet: *Ja ću oprati suđe, a ti prošetaj psa.*
- (h) neformalno obraćanje; obraćanje na ti: *Kako ste ti i tvoja obitelj?*

Strategije negativne uljudnosti usmjerene su na ublažavanje prijetnje sugovornikovu negativnomu obrazu. Njihovom primjenom govornik izbjegavanjem nametljivosti daje do znanja svojem sugovorniku da uvažava i poštuje njegovu želju za autonomnošću i slobodnim djelovanjem. Ova se strategija najčešće primjenjuje među osobama koje nisu u familijarnome odnosu. Brown i Levinson (ibid. 130–210) navode opsežan popis strategija negativne uljudnosti popraćenih ilustrativnim primjerima. U Primjeru 34 navodimo neke od njih.

Primjer 34

- (a) indirektnost: *Može li se zatvoriti ovaj prozor?*
- (b) ograđivanje: *Ja mislim drukčije, ali možda se varam.*
- (c) pesimizam: *Pretpostavljam da ste sutra zauzeti.*
- (d) ublažavanje nametljivosti: *Trebam Vašu pomoć na trenutak.*
- (e) pasivne konstrukcije: *Vaš račun je nepodmiren.*
- (f) isprike: *Oprostite na smetnji, znate li možda gdje je pošta?*
- (g) upotreba 'mi' forme: *Ne smijemo pušiti u uredu.*
- (h) formalno obraćanje; persiranje: *Gospodine, molim Vas, sjednite.*

Indirektnim iznošenjem ugrožavajućega komunikacijskoga čina (strategija indirektnosti) ublažava se prijetnja sugovornikovu obrazu. Ova strategija uljudnosti podrazumijeva upotrebu iskaza čija interpretacija nije jednoznačna. U pravilu je riječ o iskazima čije je doslovno značenje općenitije ili drugačije od njihova smisla, tj. njihov je smisao kodiran na implicitnoj razini iskaza. Implicitnošću se govornik ograđuje od odgovornosti iznošenja ugrožavajućega komunikacijskoga čina, ublažavajući time ugrozu sugovornikova obraza. Primjena ove strategije uključuje dva ključna koraka: (1) signaliziranje inferencije sugovorniku i (2) dekodiranje inferencije. Brown i Levinson (ibid. 211–227) navode popis strategija implicitnoga iznošenja ugrožavajućih govornih činova kategoriziranih prema kriteriju izigravanja Griceovih četiriju konverzacijskih maksima. U Primjeru 35 navodimo neke od njih.

Primjer 35

- (a) Maksimalna relevantnosti: *Kako fino mirišu kolači!* [strategija nagoviještanja]
- (b) Maksimalna kvalitete: *Jesam i nisam zadovoljan.* [strategija kontradikcije]
- (c) Maksimalna kvantitete: *Situacija je mogla biti i gora.* [strategija ublažavanja]
- (d) Maksimalna načina: *Trebalo bi oprati suđe.* [strategija generalizacije]

Shodno Brown i Levinsonu (ibid. 71–74) izbor navedenih strategija ovisi o više čimbenika. Svaka strategija ima svoje prednosti, koje autori sustavno popisuju. Osim toga, izbor strategije ovisi o odnosu među sudionicima komunikacijskoga čina, koji može biti asimetričan ili simetričan (uključivati ili ne uključivati odnos moći). U konačnici, ne djeluju svi komunikacijski činovi jednako ugrožavajuće prema obrazu sudionika komunikacije.

Brown i Levison zajedno su s Leechem postavili temelje pragmatičke teorije uljudnosti. Na temelju njihovih teorijskih modela nastala su brojna nova tumačenja ovoga pragmatičkoga fenomena. O njihovim najznačajnijim obilježjima i predstavnicima v. više u Leech (2014).

Na koncu valja naglasiti da se uljudnost u međuljudskoj komunikaciji ne izražava samo verbalnim, već i neverbalnim te paraverbalnim signalima, kao što su mimika, geste, postura tijela, intonacija, visina glasa i dr. Jednako kao što je to slučaj u verbalnoj komunikaciji, „u neverbalnoj komunikaciji postoje određena pravila ponašanja kršenjem kojih dobivamo etiketu neuljudnosti, izazivamo nelagodu i prijekor okoline. Razlika je jedino u tome što smo u verbalnoj komunikaciji uljudnosti svjesniji, dok (uglavnom zbog nedovoljnoga poznavanja govora tijela) neverbalno ponašanje razumijevamo najčešće na podsvjesnoj razini” (Marot 2005: 68). Shodno tome, neverbalna i paraverbalna sredstva i strategije uljudnosti također su predmet pragmatičkih istraživanja.

1.4. Zaključne napomene

U prvome poglavlju ove cjeline knjige nastojali smo u kratkim crtama odrediti predmet bavljenja lingvističke pragmatike i njezinu definiciju te prikazati najutjecajnije pragmatičke pristupe i tradicije. Drugo poglavlje posvećeno je prikazu temeljnih pragmatičkih pojmova: komunikacijski modeli, jedinice pragmatičke analize, kontekst. U trećemu poglavlju predstavljena su jezgrena područja pragmatike: referencijalnost i deiksa, implicitna značenja (presupozicija, implikatura, semantička/logička implikacija), govorni činovi, konverzacijska analiza i uljudnost. U sklopu pregleda pojedinih jezgrenih područja pragmatike definiran je predmet njihova

bavljenja te su predstavljeni najutjecajniji teorijski modeli koji su odigrali ključnu ulogu u njihovu formiranju i daljnjemu razvoju.

U narednoj cjelini knjige (Cjelina 2) slijedi pregled povijesnoga razvoja lingvističke pragmatike, u kojemu će biti riječi o razvojnim putovima pojedinih jezgrenih pragmatičkih područja, kao i grana pragmatike koje su se razvile u posljednjih nekoliko desetljeća.